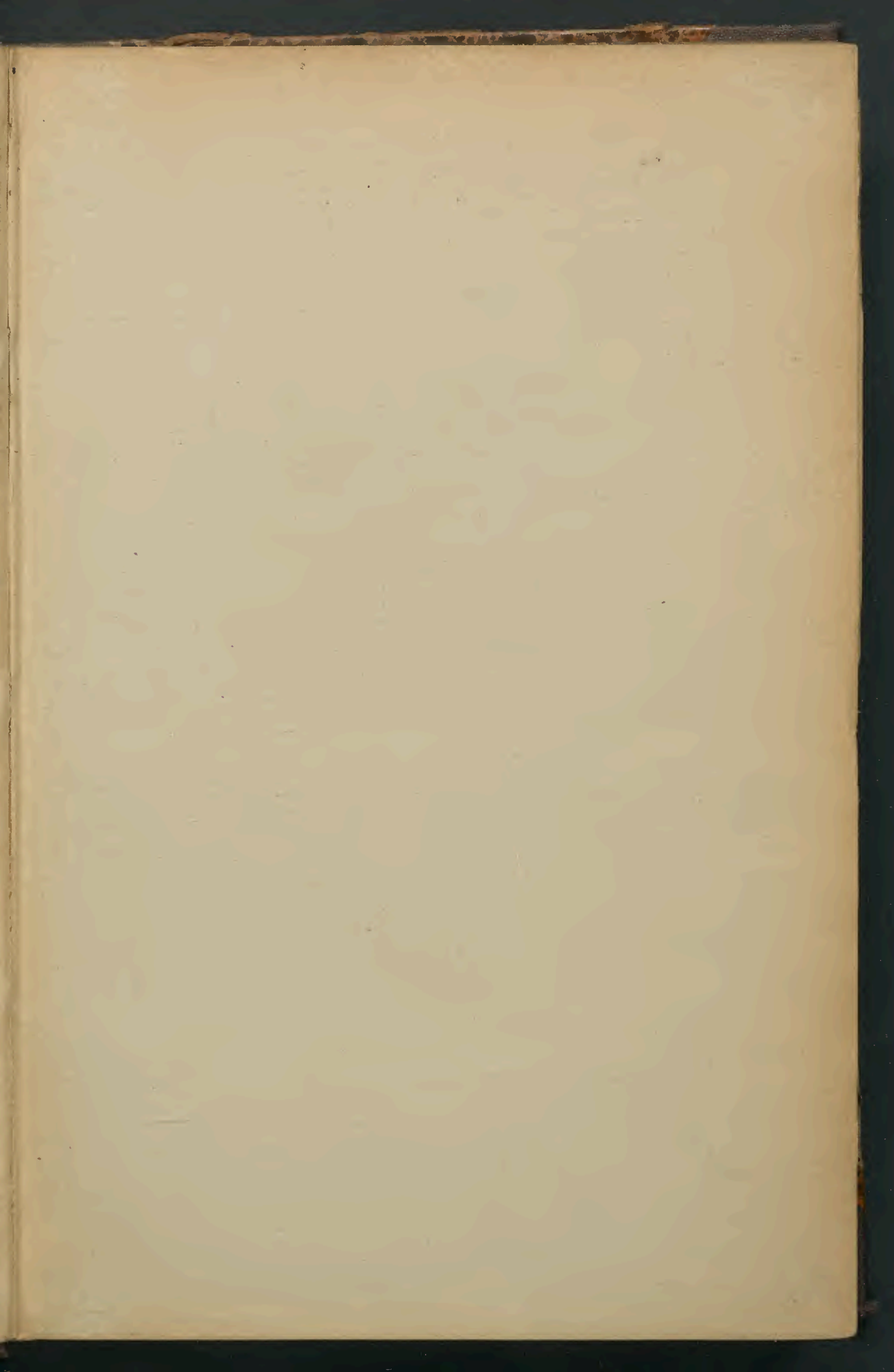

I-173

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1903

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Ռ-ՅԵՐ

ԼԶ. Տարի

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Համար Ա.

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի.

ԲՈՎԱՆԻԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1903 թ.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղաւաք Նորին Վեհափառութեան կոնդակներէց. էջ 3
2. Քաղաւաք Սինօդի օրագրութիւններէց 5

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

3. Առաջիկայ տարին Կ. յ/ 6
4. Ի՞նչպէ՞ս պէտք է սպրեւել և ի՞նչ է ճշմարտութիւնը.
Նեպոլիւսի (Թարգմ.) Մամբրէ վարդ. 10
5. Ձայն բարբառոյ յանապատի, (քարոզ) Անանիա եպիսկ. 18
6. Բեթղէհէմի առաջը, ... (Թարգմ.) Յ. Գր. 28
7. Դարձեալ Չռարթնոց եկեղեցին Կ. յ/ 38

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

8. Ռուսաց եկեղեցի 57
9. Կաթողիկ եկեղեցի 63
10. Անդլիկան եկեղեցի 65
11. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ 69
12. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ 73

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԵՆԻ

1903—ՌՅԾԲ

Տարի ԼԶ.

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Համար Ա.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի Ա.

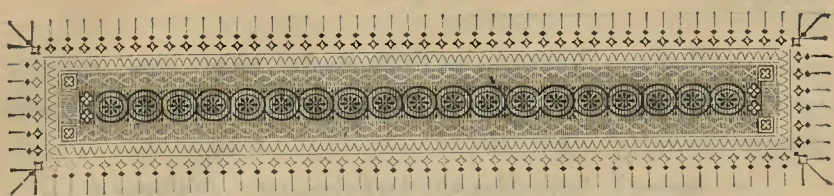
ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա. Ժ Ե Ն Ա Յ Ն Հ ա յ ո Յ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

Дозволено цензурою 20 Февраля 1903 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Գեր. առաջնորդին Հայոց Վրաստ. և Իմերեթի, որով պատուիրի արձակեալ Համարել զառնագլիր Կոնսիստորիային զՅարութիւն Տ. Նսայեան, ըստ խնդրանաց նորա՝ տալով նմա Ժամանակաւոր ի տարին 300 ռ. նպաստ և ցուցակ ծառայութեան. [Ժ. 11:

— Յանուն փոխանորդի վիճ. ին Ն. Նախիջևանի Տ. Մուշէ վարդապետի, որով տան հրահանգք քահանայից տեղւոյն վասն կատարելոյ զհոգեւոր պէտս վերաբնակչաց ի քաղաքին. [Ժ. 19:

— Յանուն Սինօղի Ս. Էջմիածնի, որով պատուիրի մէն մի վարչութեան Մայր վանուցս՝ կազմել զնախահաշիւ սոյն 1903 ամի. [Ժ. 24:

— Յանուն Տ. Մամբէ վարդապետի, որով կարգի ի տեսուչ տպարանի Մայր Աթոռոյ, ի տեղի Տ. Մատթէոս վարդապետի. [Ժ. 67:

— Յանուն Վան. կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով պատուիրի յղել ուսանող Մկրտչի Ղազարեան, միաբանի Մ. Աթոռոյ, 400 ռ. նպաստ՝ առ ի տպագրել զշարագրութիւն իւր, որով ընկալաւ զաստիճան դոկտորի փիլիսոփայութեան, և վերադառնալ ի Մ. Աթոռս. [Ժ. 68:

— Յանուն Սինօղի Ս. Էջմիածնի, ընդ որում յղելով զբացատրութիւն վանահօր Ս. Խաչ վանուց Արդեազու, Սարգիս վարդապետի, պատուիրի եկեղեցի զնա պատասխանատուութեան. [Ժ. 69:

— Յանուեն Սինօզի Ս. Էջմիածնի, որով այդ գիտել, եթէ կարգեալ է ի վանահայր Զարեքայ վանուց Տ. Վահանջ վարդ. Գէորգեան. թ. 70:

— Յանուեն Գեր. Յուսիկ եպիսկոպոսի, ընդ որում յղեցաւ կանոնադրութիւն թեմին Հայոց Ատրպատականի ի քննել և մշակել ընդ քանի մի անձանց և յետ սրբազրութեանն մատուցանել Նորին Ս. Օծութեան. թ. 86:

— Յանուեն Գրիգոր աւագ քահանայի Խորասանճեան Օղեսայի, ընդ որում յղելով զհաւատարմադիրն, ստորագրեալ ի Տ. Սահակ եպիսկոպոսէ Վանայ, ի աեսչէ Հայկազեան — կեդրոնական և ի տեսչութեայ Սանդխտեան վարժարանաց, պատուիրի ստանալ զվեցամեայ տոկոսիս Արեբքեննիկեան կտակին (որոյ գումարն է 24,000 ռ.) և յղել աստ ի հասուցանել ի Վան. թ. 90:

Հայրապետական պարգևք.

Շնորհեցաւ կոչումն և պատիւ արքեպիսկոպոսութեան Գերաշնորհ եպիսկոպոսացն՝ Տ. Վահրամայ եպիսկոպոսի Վանկունույ, Բ. Ասենապետին Կրօն. Ժողովոյ Կ. Պոլսոյ, և Տ. Ստեփանոս եպիսկոպոսի Յովակիմեան՝ թեմակալ առաջնորդի վիճակին Նիկոմիդիոյ. թ. 50, 51:

— Շնորհեցաւ լանջախաչ վարդապետական Արժ. Տ. Մարտիրոս ա. քհ. ի Տ. Պօղոսեան Աղէքսանդրապոլ քաղաքի. թ. 35:

— Շնորհեցաւ կոչումն աւագ քահանայութեան Արժ. Գաբրիէլ քահանայի Տ. Գաբրիէլեան Տփիսեաց. թ. 45:

— Շնորհեցան իրաւունք կամիլաւիայի Տ. Ներսէս քահանայի Տ. Վարդանեան Ղամարլու գեղջ և Տ. Գալուստ քահանայի Տ. Մինասեան Ղալաղ գեղջ. թ. 36, 37:

— Շնորհեցան լանջախաչ հարց քահանայից՝ Տ. Յովհաննիսի Զուրարեան, Տ. Ռուբենի Բէգիլիւղեանց, Տ. Ղևոնդի Պապիկեան, Տ. Բարդուղիմէոսի Մարկոսեան, Տ. Բաղրատայ Սուքիասեանց, Տ. Սահակայ Արբահամեան, Տ. Սարգսի Տ.

Գրիգորեան, Տ. Արապիոնի Տ. Յովհաննիսեանց, Տ. Սահակայ Աբրահամեան, Տ. Մեսրոպի Դաւթեան, Տ. Յակոբայ Տ. Յակոբեան. [Թ. 14, 34, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49:

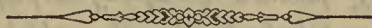
Հայրապետական գոհունակութիւնք եւ օրհնութիւնք.

Կոնդակ դոհունակութեան եւ օրհնութեան յանուն Տիկ. Զաւահիրի Սահակեան Պօղոսեանց Բաղուեցւոյ, վասն նուիրելոյ նորա զապիտակ կերպաս շապկացոլս ի գործածութիւն դպրապետաց Մայր տաճարի. [Թ. 27:

— Գոհունակութեան եւ օրհնութեան յանուն Պ. Ստեփանոսի Յովհաննիսեան Պօղոսեանց Հ. Նախիջևանցւոյ, վասն նուիրելոյ նորա զերկուս ծաղկեայ կերպասեայ շուրջառս ի պէտս Մայր Տաճարի. [Թ. 91:

— Գոհունակութեան եւ օրհնութեան յանուն պ. Աւետիարի Յովհաննիսեան Պօղոսեանց Հ. Նախիջևանցւոյ, վասն կանգնելոյ ծախիւք իւրովք զարձան Գամառ—Գաթիպայի ի գաւթի Հոգեւոր ճեմարանի Մ. Աթոռոյ. [Թ. 92:

— Գոհունակութեան եւ օրհնութեան յանուն պ. Դրիգորի Զաքարեան Թումանեանց, վասն կառուցանելոյ զՀիւնութիւն Սրիորդաց դպրոցին Լիւաւայ Թաղի Դավրիժոյ, որ կոչի Թամարեան. [Թ. 111:

ԲԱՂՈՒԱԾԻ ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ.

Հոկտ. 27. Սինօդը հրամայեց լուծել Զէյվա գիւղացի Մանիա Յովակիմեանի եւ Դաւիթ Դէորգեանի պսակը, վերջինիս Սիբիր աքսորուած լինելու պատճառով:

Դեկտ. 11. Սինօդը հրամայեց [Թոյլ տալ Գեղարդայ վանքի վանահայր Տ. Վահրամ վարդապետին, համաձայն սուրբ խնդրանքին, այգի տնկել վանքապատկան հողի վերայ իր

ծախսով, այն պայմանաւ, որ արդիւնքը մինչև մահը վաճառորդը պատկանի, իսկ մահից յետոյ վանքին:

Դեկտ. 16. Սինօղը հրամայեց Արցախու թեմական ատենին քննել Ալիդալու գիւղի Տ. Սահակ քահանայի մասին եղած ամբաստանութիւնը, նորա անթոյլատրելի պատկներ կատարելու և ուրիշ զեղծումների համար, և արդիւնքը տեղեկացնել:

Դեկտ. 20. Սինօղը հրամայեց նոյն ատենին քննել Հադրութ գիւղի Տ. Ստեփան քահանայի մասին եղած ամբաստանութիւնը աններելի պատկ կատարելու համար:

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Ա Ռ Ա Ջ Ի Կ Ա Յ Տ Ա Ր Ի Ն.

«Նքե Տեք կամեսցի, եւ կեցցուք, առասցուք զայս ինչ կամ զայն»:

Յակ. Դ. 15.

ԱՌԱՔՆԱԼՐ խօսում է մարդոց ամբարտաւանութեան — անձնապատանութեան մասին: «Մարդիկ կան, գրում է նա, որոնք ասում են. այսօր վաղը կերթանք այս ինչ քաղաքը, մի տարի կմնանք այնտեղ, առեւտուր կանենք ու կվստաակենք. և այդ ասողների վաղուայ բանը չգիտէք: Ինչի՞ նման է ձեր կեանքը. մառախուղ էք, ուրիշ ոչինչ, որ քիչ ժամանակ երևում է ու իսկոյն անյետանում: Փոխանակ ասելու. եթէ Տէրը կամենայ ու ապրենք, այս ինչ կամ այն ինչ բանը կանենք: Այդպէս, ձեր ամբարտաւանութիւններով պարծենում էք, ամէն այդ տեսակ պարծանք չարից է»: — Սակայն Առաքեալի խօսքերից մի բոլորովին ուրիշ եղբակա-

ցութիւնն ևս կարելի է հանել: Եթէ դատապարտելի է մարդոց անձնապատանութիւնը, որ տարիներ առաջ հաշիւ են անում ու վճիռ տալիս դալիքի մասին, կարծես աշխարհի ու իրենց դէտի տէրն են, կարծես մի օրուայ համար անգամ իրենց կեանքն ապահովել կարող են, և չկայ Նա, որ ամենքի վերայ իշխում և ամէն ինչ կարգադրում է, որ իւրաքանչիւր բոպէ նոցա իրենց եկած ճանապարհի վերայ կանգնեցնել և ուրիշ կողմ տանել կարող է, — պակաս դատապարտելի չէ անշուշտ այնպիսիների վեհերոտութիւնը, որոնք ամէն բանի վերայ երկմտում ու տատանուում են, որոնք չեն վստահանում, յոյսը վերին Նախախնամութեան վերայ դնելով՝ և օրհնութիւնն ու յաջողութիւնն Նորանից սպասելով մի լուրջ գործի ձեռնարկել: Եւ այս հակադրութիւնն աւելի աչքի է ընկնում նորա համար, որ մարդիկ սովորաբար խիզախ են լինում և համարձակ, երբ առաջը զրած գործից նիւթական շահ ունին և յաջողութիւնն իրենցից կախուած են համարում՝ իրենց ճարպիկութիւնից, իրենց մտքի սրութիւնից և բազկի զօրութիւնից. ընդհակառակն թոյլ, անվստահ և դեղձկոտ այն դէպքում, երբ մի բարենպաստի ձեռնարկութեան մէջ պէտք է մտնեն, որտեղ իրենցից միայն բարոյական կորով և անձնուէր աշխատանք է պահանջուում, իսկ յաջողութեան երաշխաւորը Նա է, ում անուան նուիրուած է գործը և ում հովանու ներքոյ ամէն ապահովութիւն կարելի է գտնել: Եւ ահա Առաքեալը տալիս է մի նշանաբան, որ ուղեցոյց պէտք է լինի մեր բոլոր գործառնութիւնների համար ընդհանրապէս և պահէ երկու ծայրահեղութիւններից, որոնք հաւասար չափով հակառակ են քրիստոնէական ոգուն. ոչ անմիտ խրոխտանք մեր չնչին ուժերին ապաստանել, և ոչ անտեղի տարակոյսներով խոյս տալ գործից. այլ յառաջ անցնել երկիւղած վստահութեամբ. «Եթէ Տէրը կամենայ, մի բան կանենք»:

Այս նշանաբանը կարող ենք իբրեւ ուղեցոյց ընդունել նաև ժամանակի ամէն նոր շրջանառութեան սկզբում, որ յիշեցնում է անհատին, թէ նորա կեանքը մի կոհակ է միայն հառարակական կենաց հոսանքի մէջ և պէտք է որոշ տեղ

բունէ, որոշ պարտականութիւններ յանձն առնել, ու աշխատանք դործ դնել այդ հոսանքը կանոնաւ որելու և զօրացնելու համար: Եթէ նայում ենք մեր շուրջը, ու մխիթարական ոչինչ չենք գտնում, տեսնում ենք անբաւ պակասութիւններ, որոնց առաջ շուարած մնում ենք և չդիտենք որի համար աշխատենք, որ մէկը լցուցանենք՝ յիշենք պէտք է, թէ վերը Կարգադրող կայ և բոլորի մասին հոգում է. բաւական է իւրաքանչիւրս, մեր պարտքը ճանաչենք և դոնէ մի վերքի վերայ սպեղանի դնենք, — մնացածն ինքն իրեն կուզուի: Արդեօք շատ բան հենց նորա համար չի խանգարուում: Կիսակատար ու անմխիթար դրութեան մէջ մնում, որ կարծում ենք, թէ միայն մենք ենք հոգացողը, և որովհետեւ մենակ ոչինչ անել չենք կարող, աւելի լաւ է բոլորովին չմտենանք դործին և մեղքն ուրիշի վերայ ձգելով արդարանանք. մինչդեռ եթէ մօտենայինք, Աստուծոյ օգնութեանը վստահելով մի կողմն ուղղէինք՝ միւսն էլ մի ուրիշը կուղղէր, և այսպէս հեռզհեռէ ամբողջը գլուխ կդար: Խսկ որչափ շատ բան կայ ուղղելու կամ նոր սկսելու, որչափ բան կարող էր անել մեզնից ամենաապիկարն անգամ՝ որչափ կանէինք բոլորս մէկտեղ, եթէ, ամէն մէկս իւր պարտքը ճանաչէր, բաւականաւոր այդ պարտքի սահմանում արածով — և անէր մի բան:

Ահա մեր Եկեղեցին, մեր Մ. Աթոռը՝ իւր բազմակողմանի պահանջներով. դարադլուխ է նորա համար այս տարին՝ այնպիսի դարադլուխ, որպիսին շատ քիչ հաստատութիւններ աշխարհիս վերայ ունեցել են և ունին: 1600 տարի է կանգուն է նա, 1600 տարի հովանի Հայութեան — լուսոյ մայր, երկնային սիրոյ հանգիստարան, բարեաց ուսուցիչ, առաքինական զգացմանց և բարւոյ սնուցիչ՝ մխիթարիչ և հանգուցիչ տառապանքի օրերում, սրբութեան և զգաստութեան առաքատ ուրախութեան ժամին, — ապաւէն և զօրավիզ ընդդէմ ամէն հալածանաց, չարեաց, փորձանաց և անձկութեանց: Սակայն քանի՞ հայ մարդ կայ այսօր, որ պարզ գիտակցէր, թէ ի՞նչ է եղել դարաւոր անցեալում և ի՞նչ է այժմ իւր համար այդ սուրբ Եկեղեցին. — կարո՞ղ է լինել աւելի սեւ ապերախտութիւն, քան ներկայ սերունդը ցոյց է տալիս

գէլի այդ նուիրական հաստատութիւնը՝ աշխատելով հետ ու փախչել նորանից, արհամարհել նորա սրբութիւնները, ոչինչ չխմանալ նորա անցեալից և ոչինչ չհասկանալ նորա յաւիտենական սկզբունքներին, մոռանալ, որ նորան է պարտական իւր պատմական կեանքի ամենափառաւոր վայրկեանները և միակ արժէքաւոր արդիւնքները, իւր իսկ հոգեկան աշխարհի փոքր ի շատէ միխթարական դժեբն ու դնահատելի կողմերը: Բայց ոչ մի ապերախտութիւն անպատիժ չի մնում. դժբախտ ենք, եթէ օր առաջ չզգաստանանք, եթէ մեզ չսթափեցնէ նոյն իսկ այնպիսի մի վեհ յիշատակ, լնչպիսին է ս. Եջմիածնի հիմնարկութեան 1600-ամեայ տարեգարձը:

Որքան յիշողութիւններ է նա զարթեցնում, որքան կարիքներ բաց անում և պարտականութիւններ դնում մեր առաջ: Մայր Տաճարն անշուք և խարխուլ դրութեան միջ, նորան շրջապատող հաստատութիւնները ինչ՞ո՞ւրեք մակարոտ. հայ եկեղեցիներն ամենուրեք զուրկ արտաքին բարեգործութիւնից և ներքին վայելչութիւնից. հովիւները մեծ մասամբ անհամապատասխան իրենց կոչման, հօտն առանց հոգեւոր խնամքի՝ ենթակայ ամենաշար ազդեցութիւնների և ամենամոլար ներշնչումների. մանուկ սերունդն առանց հոգեւոր դաստիարակութեան, առանց բարոյական կրթութեան, առանց բարոյական գլխացումների ու խոլումների: Չկայ զպիլ՝ աշակերտ ճշմարիտ գիտութեան, որ հին ու նոր կեանքի դանձարանը պրպտէր, հիմնական խնդիրներ մէջտեղ բերէր ու պարզաբանէր, — միտք լուսաւորէր, առաջնորդող գաղափարներ տար. չկայ կենդանի բարբառ, որ սրտեր յուզէր, քրիստոնէական ոգի արծարծէր՝ ոգեւորէր յաւիտենական բարւոյ, աւետարանական ճշմարտութեան, ազգային եկեղեցւոյ ինքնուրոյն սրբութեան վեհ սկզբունքներով: Նիւթապաշտութիւն և դժուծ հաշիւներ գերել են անհատի և ամբողջ հասարակութեան ուշ ու միտքը, — արտաքոյ կարգի խորհրդածութիւնների համար ակզ և միջոց չկայ: Տարիներ առաջ հաշուում ենք այն սնոտի արդիւնքը, որ ձեռք բերելու յոյս ունինք մեր խորամանկ և ճարպիկ արարքներով, իսկ անմիտ կուրուլթեամբ և վատ անհաւատարմութեամբ կորցնում ենք

այս վայրկենին մեր ձեռքում եղած իսկական, անդնահատելի, անդառնալի բարիքներ: Ժամանակ է զրաստանալու և իսկական բարին որոնելու, — որոնելով՝ մեր ունեցած իւրաքանչիւր փոքրիկ կարողութիւնը դործ դնելու, որպէս զի դաննեք և արդիւնաւորենք. զի «Ար ոք զիտիցէ զբարին, և ոչ առնիցէ, մեղք են նմա»:

Կ. Վ.

Ի՞նչդէս ՊԵՏԻ ԱՊՐԵԼ ԵՒ Ի՞ՆՉ Է ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ*.

Ա.

Ի՞նչպէս պէժ է ապրել.

Մարդու յեղյեղուկ մտածողութեանց յոգնեցուցիչ բազմազանութեան մէջ կայ մի ճշմարտութիւն, որ ամէնքը ընդունում են և առանց որի միտք, նպատակ և կեանք չկայ: Այդ ճշմարտութիւնը, որ նոյն իսկ բացասութեան ամենամուլեռանդ սղին չի կարող ժխտել, մարդու բանական տարած լինելն է:

Ընդունելով մեր բանական լինելը, չենք կարող չընդունել, որ կարող և պարտաւոր ենք բանական կեանք վարել: Եւ ահա մեր առաջ ծաղում է՝ ի՞նչպէս պիտի ապրել — անխուստօրիկ և օրհասական հարցը:

Ամեն ժամանակներում մարդս զբաղուել է, և չէր կարող չզբաղուել, այդ հարցով: Բանական մարդը, որ ազատ է շոնօրինելու իւր կեանքը, չի կարող չտալ իրան այդ հարցը իւր բանական և ազատ գոյութեան ամեն մի վայրկեանում: Ներկայումս, երբ մարդկութիւնը յանուն բանական

* Ն. Նեպլեւսի «Что есть истина» գրքից

նութեան հրաժարում է դարաւոր հաւատալիքներից և յանուն ազատութեան դրդուեցնում է հինաւորաց հաստատութեանց հիմքերը, այդ հարցը մեր առաջ է ելնում աւելի սպառնական կերպով, քան երբեւիցէ:

Ո՛վ բանական և ազատ մարդ, ասո՛ւ, ինչպէս պէտք է ապրել: Վա՛յ քեզ, եթէ դու չես վճռել այդ հարցը: Եթէ դու կեանքի բանական նպատակ չունիս, քո կեանքը չի կարող բանական լինել: Խեղճ բանական արարած, բանականութիւնդ կը թունաւորէ քո գոյութիւնը՝ մերկացնելով աննպատակ և ոչ բանական կեանքիդ իւրաքանչիւր քայլափոխի այլանդակութիւնը: Խեղճ ազատ մարդ, պատահական հանգամանքների, մտքի տատանման, բուռն կրքերի արհամարհելի ստրուկ: Մարդկութիւնն ամէնից բարձր է դասում իւր բանականութիւնը: Ինձ թւում է թէ՛ ժամանակ է համոզուելու, որ բանականութիւնը երկսոյրի սուր է: Մենք կամենում ենք օգտուել մեր ազատութիւնից. ժամանակ է հասկանալու, որ այդ էլ երկսոյրի սուր է. ազատութիւնը անխուսափելի կերպով մեզ դէպի ստոր կրքերի ստրկութիւնը կը տանէ, եթէ մենք ազատութեան չընտրենք բարձր և բանական նպատակներ:

Հեռեապէս, եթէ չենք կամենում հրաժարուել մեր բանական արարած լինելու իրաւունքից, պէտք է վճռենք՝ ինչպէս պէտք է ապրել—օրհասական հարցը: Պա պարագայի վերացական մի հարց չէ, այլ կենսական հարց. առանց որի չենք կարող բանական կեանք ունենալ: Ոչ մի դիտութիւն այդ հարցին պատասխան տալ չի կարող: Այդ հարցը վճռելու համար պէտք է պատասխան տալ մի շարք իրար հետ շաղկապուած նոյնքան օրհասական, նոյնքան կենսական ուրիշ հարցերի, որոնք ի միասին ընդգրկում են գոյութեան մեծ խորհարդը:

Ձի կարելի վճռել ինչպէս ապրելու հարցը, կեանքի վերջնական նպատակը չգիտենալով, չի կարելի վճռել կեանքի վերջնական նպատակի հարցը, երկրային կեանքի նպատակը չհասկանալով: և ահա մենք կանգնած ենք դէմագիծ մի յաւիտենական ճշմարտութեան խորհրդաւոր հարցի առաջ:

Տիեզերական հարցերին ջանում են պատասխանել փիլիսոփաները: Եթէ նրանք տկարամիտ են, խօսում են բխամտութեանը յատուկ աներես յանդգնութեամբ, եթէ հանճարեղ են, համեստութեամբ առաջարկում են իրենց ենթադրութիւնները, մտածելով որպէս Պլատոնը. «Մենք կապտենք նորան, լինի դա Աստուած կամ Աստուծոց ներշնչուած մարդ, որ մեզ կուսուցանէ և կըբանայ մեր աչքերի կապը»:

Յանուն Աստուծոյ պատասխանում են այդ հարցերին կրօնների հիմնադիրները:

Այդ հարցերի պատասխանը աշխտհ բերաւ բարձրագոյն բանականութեան լուսով ամբողջովին լուսաւորուած՝ «Այս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ», մեր Տէր Յիսուս Քրիստոս:

Դանի դեռ մարդիկ հաւատում են, ընդունում են որեւէ կրօն, նորա պատասխան տնին «ինչպէս պէտքէ ապրել» հարցին: Հէնց որ մարդ հրաժարուում է հաւատալու ի վերստ եղած յայտնութեանը, դրանով նա հրաժարուում է բանականօրէն բացարձակ ճշմարտութիւնը որոնելու, և առաւել երկրաւոր կեանքի ու նորա վերջնական նպատակի հարցերին պատասխանելու հնարաւորութիւնից, որով կորցնում է իւր ոտի տակի հողը՝ ինչպէս պէտք է ապրել հարցը վճռելու համար: Լինի՞ նա տգէտ մարդ, թէ մի մեծ փիլիսոփայ, այդ միևնոյն է. նա անխուսափելի կերպով խորասուզում է հակառակ ենթադրութիւնների քառսի մէջ և նորա ամբողջ կեանքը դառնում է անմիտ սովորութիւնների և նոյնչափ անմիտ հրապոյրների խայտաճամուկ մի խառնուրդ:

Այս չէ՞ արդեօք ժամանակակից մարդկութեան ծանր դրութեան գլխաւոր պատճառը: Ոմանք հրաժարուում են հաւատից դիտակցաբար, իբր յանուն բանականութեան. ոմանք չեն դիտակցում իրենց անկումը, ճշմարիտ հաւատը և ըստ հաւատոյ կեանքը փոխարինելով սնահաւատութեամբ և բարեպաշտութեան արտաքին սովորութիւններով: Դոցա բոլորի համար բացարձակ ճշմարտութիւն գո-

յութիւն չունի, բանական կեանք անհնար է:

Միմիայն նորա համար բացարձակ ճշմարտութիւն կայ և բանական կեանք վարել հնարաւոր է, ով հեղուծեամբ ընդունում է Աստուածային Յայտնութիւնը՝ նուիրելով իւր բանականութեան բոլոր ոյժերը հասկանալու համար մեռցնող դէրի տակ թաքնուած կենդանարար հոգին: Իսկ ով դոճողաբար, յանուն բանականութեան հրաժարւում է հաւատալուց, նորա համար բացարձակ ճշմարտութիւն դոյութիւն չունի, նա բանական կեանք վարել չի կարող:

Բ.

Ի՞նչ է համարսութիւնը.

Այն բոլորից, երբ առաջին անգամ գիտակցում ենք մեր բանական և ազատ լինելը, մեր մէջ ծագում են հետեւեալ հարցերը. ինչպէս պէտք է ապրել և ինչ է ճշմարտութիւնը:

Շատերը կարծում են, որ բացարձակ ճշմարտութեան հարցը մի այնպիսի փիլիսոփայական վերացականութիւն է, որով զբաղուել կարող են միմիայն վերացական մտածողութեան մառախլապառ շրջաններում սաւառնող մտդիկ, և որ կեանքի մարդու համար ոչ միայն դիւրին է զանց անել այդ հարցը, այլ նոյն իսկ անվայելուչ և ծիծաղելի է գորանով զբաղուելը:

Յամենայն դէպս, անկախ այն բանից, թէ մենք ինչպէս ենք վերաբերւում այդ հարցերին, դրանք դրուած են մեր առաջ, և առանց վճռելու այդ տիեզերական հարցերը մենք չենք կարող մի բանական քայլ անել, մի բանական խօսք ասել:

«Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը»: Այս հարցով Պիղատոսը բնդհատեց իւր խօսակցութիւնը Քրիստոսի հետ, չսպասելով պատասխանի: Այդ հարցը խկապէս հարց չէր, այլ համադրւած սկեպտիկի մի բացականչութիւն, Պիղատոսը

այն աստիճան հաստատացած էր, թէ ոչ ոք չի կարող այդ հարցին պատասխանել, որ նորա մաքոյն անգամ չէր կարող անցնել պատասխանելու միջոց տալ Քրիստոսին: Դա մի արհամարհական բացականչութիւն էր դէպի այդ, իւր աչքում, հասարակ Հրէան, որ խօսում էր մի հարցի մասին, որ չարաչար կերպով զբաղեցրել էր ամբողջ շարք փիլիսոփաների մտքեր և մնացել դարձեալ իբրև մի անլուծելի և խորհրդաւոր հանելուկ:

Բացարձակ ճշմարտութիւնն է միմիայն ճշմարտութիւն, յարաբերական ճշմարտութիւն չկայ և չի էլ կարող լինել: Հասնել բացարձակ ճշմարտութեան ճանաչողութեան ինքնուրոյնաբար, այն ենթադրութիւնների օգնութեամբ, որոնք ծագում են մարդու սահմանափակ մտքում՝ զգայարաններին խաբուսիկ դործունէութեան շնորհիւ, անհնար է:

Բացարձակ ճշմարտութեան ճանաչողութիւնը մարդուն տալ կարող է միմիայն Աստուած: Խլեցէք մարդուց առ Աստուած ունեցած հաւատը, բացարձակ ճշմարտութեան դադափարը նորա համար ամբողջովին կը կորցնէ իւր նշանակութիւնը: Նոյն իսկ հաւատալով Աստուծոյ գոյութեանը, բայց չընդունելով, որ երկրի վերայ տեղի է ունեցել Աստուածային Յայտնութիւնը, որ Աստուած ուսուցել է մարդկանց գոյութեան բացարձակ ճշմարտութիւնը, չի կարելի ընդունել, որ այդ ճշմարտութիւնը յայտնի է երկրի վերայ:

Պիղատոսը Քրիստոսին Աստուած չճանաչելով, չէր կարող սպասել նորանից իւր տուած հարցի պատասխանը. չէր կարող նաև ընդունել բացարձակ ճշմարտութիւնը ճանաչելու հնարաւորութիւնը երկրի վերայ:

Մենք, քրիստոնեաներս, Քրիստոսին Աստուած ենք ճանաչում. սակայն և այնպէս մեզնից շատերը ընդունակ են կրկնելու հետեանս Պիղատոսի հարցը նոյն իսկ մտքով, որով նա առաջարկեց՝ որպէս արհամարհական ցաւակցութիւն այդ անլուծելի հարցով զբաղուողին, որպէս խոր համոզմունք, որ այդ հարցը լուծել անկարելի է:

Զեմ խօսում այլևս նրանց մասին, որոնք դիտակցաւ

բար հրաժարուել են Քրիստոսից և քրիստոնէի անունը կրում են միմիայն այն պատճառով, որ օրէնքը կամ դործնական կեանքի իմաստութիւնը այդպէս է պահանջում: Չընդունելով Քրիստոսին, չհաւատալով Աստուածային Յայտնութեանը, ժխտելով, դուցէ, նոյն իսկ Աստուծոյ դոյութիւնը, այդ քաղաքագէտ—քրիստոնեաները Պիղատոսի հետ միասին անհրաժեշտաբար պէտք է ժխտեն նաև ճշմարտութիւնը ճանաչելու կարելիութիւնը: Խօսքս հաւատից անդիտակցաբար հեռացածների մասին է, որոնք լստ սովորութեան շարունակում են իրենց հաւատացեալ համարել, արտաքին պաշտամունքի ծէսերը կատարել, մինչդեռ կենդանի հաւատը վազուց մարել է նրանց մէջ՝ մարել է մինչ այն աստիճան, որ ճշմարտութիւնը չհասկանալու խնդրում նոքա հաւատարուել են հեթանոս Պիղատոսին: մարել է մինչ այն աստիճան, որ այլևս անկարող են քրիստոնէաբար մտածել, զգալ, և նրանց կեանքի իւրաքանչիւր քայլափոխը ծառայում է որպէս ապացոյց Քրիստոսի տուած ճշմարտութիւնից լուելեայն հրաժարուելուն: Չկայ և չի էլ կարող լինել յարաբերական ճշմարտութիւն, չկայ և չի էլ կարող լինել յարաբերական հաւատ: Յարաբերական ճշմարտութիւն, յարաբերական հաւատ խօսքերը ամենևին միտք չունին: Կայ միմիայն բացարձակ ճշմարտութիւն կամ բոլորովին չկայ, կայ միմիայն բացարձակ հաւատ կամ բոլորովին չկայ: Յարաբերական ճշմարտութիւն, յարաբերական հաւատ խօսքերով մենք ասած ենք լինում թէ՛ ճշմարտութեան հետ խառն է և ստութիւն, թէ՛ հաւատի հետ խառն է և կասկածանք: Մեծ մասամբ միմիայն խաբում ենք մեզ, ծածկելով երեխայաբար վարագոյրի ետև մեզ համար առնախորժ այն գիտակցութիւնը՝ թէ մենք ճշմարտութիւն չենք ճանաչում, թէ մենք հաւատ չունինք:

Չի կարելի հաւատալ Քրիստոսին և չիստատմանել, որ նա աշխարհ բերաւ բացարձակ ճշմարտութիւնը, բացարձակ լոյսը երկնաւոր լոյսից, Աստուածային յաւիտենական արդարութիւնը՝ որ ճշմարիտ և սուրբ են Նորա խօսքերը. «Բայց ես յայդ իսկ ծնեալ եմ և ի դոյն իսկ եկեալ եմ

յաշխարհ, զի վկայեցից ճշմարտութեանն» (Յով. ԺԸ, 37.)
 «Սուրբ արա զնոսա ճշմարտութեամբ քով, զի քս բանդ
 ճշմարտութիւն է» (Յով. ԺԷ, 17.)
 «Եւ ի վերայ նոցա ես
 սուրբ առնեմ զանձն իմ, զի եղիցին և նոքա որբեալք ճշ-
 մարտութեամբ» (Յով. ԺԷ, 19.)
 «Ես եմ ճանապարհ և
 ճշմարտութիւն և կեանք» (Յով. ԺԴ, 6.): Բանական արա-
 բածը՝ ընդունելով որ Քրիստոս աշխարհ բերաւ բացարձակ
 ճշմարտութիւնը, չի կարող չաշխատել հասկանալու այդ ճշ-
 մարտութիւնը՝ աչք ունենալ և չուզենալ տեսնել, ականջ
 ունենալ և չկամենալ լսել: Բանական արարածը հասկա-
 նալով բացարձակ ճշմարտութիւնը, չի կարող չուզենալ
 աղբել բանականօրէն, չկամենալ համաձայնեցնել իւր միտ-
 քը, զգացմունքը և կեանքի ամբողջ ընթացքը այդ ճշմար-
 տութեան հետ:

Եթէ մեր մտքը, զգացմունքը, մեր կեանքի ամբողջ
 ընթացքը մի անընդհատ բացասութիւն, մի բողոքող հա-
 կաութիւն է Քրիստոսի առած ճշմարտութեան նկատմամբ,
 մենք մեզ չխաբենք մի ինչ որ յարաբերական, թոյլ հա-
 ւասի առարկութեամբ: Կարելի է միմիայն հաւատալ կամ
 չհաւատալ: Եթէ մենք բացարձակ հաւատ չունինք, մենք
 չենք հաւատում Քրիստոսին: Նա ասում է. «Ես եմ ճա-
 նապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք». եթէ մենք ընդու-
 նակ ենք հեթանոս Պիղատոսի հետ միասին կասկածաբար
 հարցնելու. «Զինչ է ճշմարտութիւն», Քրիստոսի ցոյց տուած
 ճանապարհից յամառաբար չեղուելով, եթէ ընդունակ ենք
 կարծելու, որ մեր կեանքը նորա վարդապետութեան հետ
 համաձայնեցնել անհնարին է, — նշանակում է, որ մենք չենք
 հաւատում Քրիստոսին, որ մեր մէջ ոչ մի յարաբերական
 հաւաս չկայ, այլ միմիայն բացարձակ անհաւատութիւն,
 որը մենք վախենում ենք խօսքով արտայայտել, դուցէ և,
 մեր վախկոտ անհաւատութեան պատճառով, վախենում
 ենք խօստովանել նայն իսկ մեր հոգու խորքում:

Հետեապէս, ով չի հաւատում Աստուծային Յայտ-
 նութեան, նա չի կարող բանականօրէն որոնել բացարձակ
 ճշմարտութեան դիտութիւնը, ով հաւատում է Քրիստոսին,

խոստովանում է Նորա կենդանի Աստուծոյ Որդի լինելը, չի
կարող չխոստովանել Նորա վարդապետութեան բացարձակ
ճշմարտութիւնը։ Մենք անպատճառ պէտք է ընտրենք եր-
կուսից մեկը. հաւատալ Քրիստոսին, երկեւզածութեամբ
ընդունել Նորանից Աստուածային կամքի արդարութեան
յաւիտեական ճշմարտութիւնը և նուիրել մեր բոլոր մտա-
ւոր, բարոյական և նիւթական ուժերը բանականօրէն հա-
մաձայնեցնելու մեր կեանքը հաւատի հետ, կամ հրաժա-
րուել Քրիստոսին հաւատալուց, չընդունել Աստուածային
Յայտնութիւնը, հրաժարուել բացարձակ ճշմարտութիւնը
ճանաչելու հնարաւորութիւնից, հրաժարուել նաև բանա-
կանօրէն գոյութիւն ունենալու կարեւրութիւնից, մատնուել
յուսահատութեան կամ աննպատակ աճեցման՝ խեղդելով
տիեզերական արդարութեան և կեանքի նպատակի բա-
ցարձակ անհասկացողութեան սոսկալի գիտակցութիւնը
աննպատակ և ունայն զբաղմունքներով կամ խայտաճա-
մուկ զուարճութիւնների արբեցութեամբ։ Մենք ծնուել
ենք քրիստոնեայ երկրում. մենք ունինք մի գիրք, որ, բոտ
դաշտօնական խոստովանութեան, պարունակում է իւր մէջ
բացարձակ ճշմարտութեան գանձը, Աստուածային Յայտ-
նութեան լոյսը և պէտք է ծառայէ որպէս հիմք մասնա-
ւոր, հասարակական և պետական կեանքի. այդ գիրքը
Աստուածաշունչն է։ Գիտենք արդեօք նորա բովանդակու-
թիւնը։ Զգտնում ենք արդեօք համաձայնեցնել մեր կեանքը
նրա հետ, որ իբրև Աստուածային արդարութեան յաւի-
տեական ճշմարտութիւն ենք ընդունում։ Եթէ նրա մէջ է
խկապէս բացարձակ ճշմարտութիւնը, չէ՞ որ նա մի լոյս է
կեանքի խաւարի մէջ, գոյութեան նպատակի մեծ յայտ-
նութիւն, բանական կեանք վարելու ճշմարիտ ուղեցոյց։
Ո՞վ կեանքի խորհրդաւոր և սուրբ գիրք, արդեօք լմն ենք
իւրացրել թո՛ւ կենարար բովանդակութիւնը. կա՞ն արդեօք
բանական հիմքեր դէպի քեզ ունեցած մեր անտարբերու-
թեան համար, թէ՞ մենք կենդանի ջրի, բացարձակ ճշմար-
տութեան ուրիշ աղբիւր ենք գտել, թէ՞ մեզ պատել է
չհաւատացող մարդու աննպատակ կեանքի քնէած անտար-

բերութիւնը, որի համար աւելի դիւրին է, անտես առնելով Աստուածաշունչը, հեղնաբար կրկնել հեթանոս Պիղատոսի հետ. «Զինչ է ճշմարտութիւն»:

Թարգմ. Մամբէ վարդապետ

«Չայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէ՛
գնանապարհ Տեառն եւ ուղիղ արարէ՛ գետիղս
Աստուծոյ մերոյ»:

Հրէաստանն այլ ևս չունէր այն երջանիկ և բարեբաշտիկ օրերն, ինչ որ էր Դաւթի և Սողոմոնի թագաւորութեանց ժամանակ. դրեթէ Սողոմոնի փառաց հետ անգառնալի անցաւ այն երջանկութիւնն և փառաւորութիւնն. երբ նորա մահից յետոյ բաժնուեցաւ թագաւորութիւնն երկուսի, հետզհետէ ժողովրդոց սիրտն էլ բաժնուեցաւ երկուսի. Աստուածային օրէնքը դարձաւ նոցա համար երկրորդական բան, Աստուածային երկիւղն հեռացաւ նոցա սրտից, և նոցա մէջ մութը դտան հարեան ազգաց կրօնական սովորութիւններն, մոլար և զաղրալի դրոշեալների երկրպագութիւնն, մոռացան այն Աստուծոյն, որ իրենց գերութիւնից և ստրկութիւնից աղատել էր և պատուաւոր դիրք տուել, այն է թագաւորութիւն, քահանայութիւն, բարերար և կեանք պարգևող օրէնքներ: Այլ ի սկզբանէ ինչպէս էին բիրտ և խստապարանոց, նոյնն էլ մնացին և աւելի վատթարացան նորանոր սովորութիւններով, մանաւանդ երբ օտարի լծի տակ ընկան գերութեան ժամանակ: Նոցա վերայ շատ քիչ ազդեցութիւն էին արել Աստուածային օրէնքներն, այդ պատճառաւ դրեթէ միշտ հրապարակ էին դալիս Աստուածային պատգամախօսներ, որոնք աներկիւղ՝ նոցա կատարած չարիքներն և անօրէնութիւններն հրապարակաւ երեսներին տալով, յանդիմանում էին, և փոխարէնը՝ ոչ միայն

հալածանք, այլ և չարաչար դառն տանջանք և սոսկալի մահ կրում: ոչ մի պատգամախօս մարդարէ ազատ չմնաց: հալածանքից և դառն տանջանքից, երջանիկ պիտի համարել Մովսէսին ու Եղիային, որոնք միայն ազատ մնացին. իսկ հալածանք և վիշտ կրեցին, աւելի քան սլակաս, նոյն բիրտ և խստապարանոց ժողովրդից և նոցա իշխաններէ:

Սակայն դարձեալ երջանիկ էր Իսրայէլի ազգն, երբ միշտ յայտնուում էին Աստուածային պատգամներն մխիթարական յորդորներով և սպառնալիքներով խօսող մարդարէք, և դորանով ժողովրդոց անապատացած սիրտն մխիթարուում էր: Իսկ երբ այդ դադարեց և կատարուեցաւ Ամովս մարդարէի բերնով յայտնուած Աստուածային պատգամն, թէ «Ահա աւուրք դան, ասէ Տէր, և առաքեցից սով, ոչ սով հացի, և ոչ ծարաւ ջրոյ, այլ սով լսելոյ զբան Տեառն»¹⁾, հրապարակն մնաց օրէնսդէտ բաբունիներուն և դալիրներուն, որոնք ժողովրդոց առաջնորդում էին ինչպէս իրենք էին ցանկանում, և ոչ ինչպէս օրէնքն էր հրամայում. նոքա աւելի դերադասում էին ձերոց աւանդութիւններն և սովորութիւններն և աւելի պարտադիր անում քան օրէնքներն, և որպէս զի իրենց աւանդութիւնն օրէնքների հետ հաւասար լինի, հաւատացնում էին, որ դոքա մարդարէից անդիր աւանդութիւններն են, որոնք նոյնպէս օրէնք են. իսկ օրէնքներն սկսեցին բացատրել և ուսուցանել այնպէս՝ ինչպէս իրենց ձեռնառու էր և հաճելի, և ոչ ինչպէս աստուածային պատգամներու բուն ոգին էր պահանջում. նոքա յեղաշրջում էին օրէնքն՝ իրենց շահուց և նպատակին ծառայեցնելով:

Այժմ հասկանալի է, թէ այսպիսի կոյր առաջնորդոց ձեռքով, մի բիրտ և խստապարանոց ժողովրդի մտաւոր և հոգեկան զարգացումն ի՞նչ աստիճանի ընկած կլինէր: Աւերացներ և սորա վերայ այն երկպառակութիւնն, որ մտել էր հոգեւոր բարձր դասակարգի մէջ նորանոր վարդապետութեամբ, միմեանց հակառակ ուղղութեամբ, ինչպէս

1) Ամովս. զԼ. Բ. հմբ. 11.

էին փարիսեցիք, սագուկեցիք, էսսենեանք և հերովդիանոսեանք: Թէպէտ ողբայնութեան մէջ միասիրտ և միակամ էին, բայց բանի սր կար այնպիսի երկպառակութիւն և կուրացած էին շահասիրութեան և արտաքին կեղծաւորութեան թաղականիչ ախտով, բարոյապէս ընկած և աղակտնուած, հասկանալի է որ ժողովրդոց կեանքի փշաջած վատթարութիւնը շուտով պէտք է կորուստ մտանէր և զրկէր նոցա իրենց ունեցած անցեալ փառաց փշրանքներինցն էլ: Ապա ուրեմն ժողովուրդը կամ Հրէաստանն ամբողջովին առնուած՝ նման էր անմարդաբնակ, ամայի, ամուլ և խռովանացած երկրի և անդատտանի, ուր չկայ ոչ մի բուսականութիւն, երկիրը պարարտացնող ջրի պակասութիւնից, այլ քաղաքաւորտ, փշաբեր և մալեխինդ բոյսերով էր ուռնացած, կենդանաբար և դործող ժիր մշակի պակասութեան երեւոյց:

Այսպիսի ժամանակներում անշուշտ խիստ զարմանալի պիտի լինէր, երբ մի անապատացած, անմշակ, ամայի և ամուլ երկրից ձայն հնչէր՝ արգարութիւն և իրաւունք քարոզելու համար, և երկիրն պարարտացնող զովարար ջրի նման ոռոգանէր մարդկանց ներքին անդատտանի ամայի և ամուլ դաշտերն, կակղացնէր քարացած և կորագցած երկիրը, որպէս զի ծագկէին ու պառուլ բերէին: Այդ արգէն տեսնում ենք կատարուած, երբ Նոայի մարդաբէի բերնով յայտնուած պատգամն, Նզեկիոյի թաղաւորութեան ժամանակ, լրումն առաւ իրեն գուշակութիւնից եօթն հարիւր տարի յետոյ, յաւիտենական բանի մարմնաւութեան օրերում: Այդ օրերն հրէաստանի համար երջանկութեան և փառաւորութեան օրեր էին, որին սպասում էին ազգերը՝ տեսնելու այն փրկութեան լոյսն և նորա պարգեւած և հաստատուն խաղաղութիւնն, որին սահման չկայ. «Մեծ է իշխանութիւն նորա, և խաղաղութեան նորա չիք սահման»¹⁾

Այդ երջանիկ օրերն լուռ և յանկարծ չափով լինէին, այլ դորա համար ողբարարող մի ձայն պիտի հնչէր Իո-

1) Նոայի, զԼ. Թ. հմբ. 7.

բայէլի ժողովրդի ականջին, որ սթափուէին, զգաստանային և պատրաստուէին ընդունելու այն անսահման խաղաղութիւնն և նորա պարգեւդին, որի իշխանութիւնն մեծ է և ազգերի լոյս և փրկութիւն: Այդ հնչող ձայնն խիստ ազդու և զօրաւոր էր և լսում էր անապատից. դա ամլորդի Յովհաննէս Մկրտիչն էր՝ ծերունի Զաքարիա քահանայի որդին, որ իրեն ողջ տարիքն անցուցել էր անապատում մարտի և վայրենի մեղր ուտելով, հանդերձն ուղտի բրդից և մաշկեղէն գօտի կապած: Ժամանակն հասաւ, հրէաստանն երկար ժամանակ անապատ, ամուլ և ամայի լինելուց պիտի ազատուէր, և նորա մէջ նորից խօսուէր Աստուածային կենդանարար պատգամն և լսուէր արդարութիւն և իրաւունք ճանաչելու ազդու և զօրեղ ձայնը: Եօթն հարիւր տարի առաջ Նոայի մարգարէն հօգւոյ աչօք տեսաւ այն օրերն և լսեց այն ազդարարող ձայնն անապատից եկած, և խօսեց այն ժամանակուայ ժողովրդոց, որոնք նայնպէս փչացած և ապականուած էին բարոյապէս. «Ձայն բորբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեառն, և ուղիք արարէք զշառիղս Աստուծոյ մերոյ: Ամենայն ձորք լցցին, և ամենայն լերինք և բլուրք խոնարհեցին, և եղիցին ամենայն դժօտարինք ի դիւրինս և առապարքն ի դաշտս: Եւ երևեցի փառք Տեառն, և տեսցեն ամենայն մարմին զփրկութիւն Աստուծոյ մերոյ»:

Մարգարէի խօսեցած պատգամի սկզբի բառերի մտքին եթէ նայենք, կտեսնենք մի շատ տարօրինակ բան՝ «Անապատի մէջ խօսող ձայն»։ Ում յայտնի չէ, որ անապատ նշանակում է չոր, ամայի, անմշակ և անմարդաբնակ տեղ։ Հրէաստանի մէջ ևս կային անմշակ, ամայի լեռնոտ դաշտեր և լայնանիստ ձորեր, նման անապատի, այնպէս ինչպէս էր անապատն ապառաժ Արաբիայի մէջ, նաև Քաշանու և Եփրատի մէջ տեղի երկիրն. այդ տեղ ձմրան և դարնան ժամանակ միայն լինում է խոտաւէտ և դալար, իսկ ամրան արեղական ջերմութիւնից և տապից այրւում և ցամաքում էին բոլոր դալարութիւնք։ Բայց Յովհաննու ընտկած անապատն սոցա նման չէր։ Նա Յուդայի երկրի

արևելեան մասի մէջն էր, Երուսաղէմի մօտ՝ լեռնոտ դաշտավայրեր անապատի նման. հաւանական է, որ անմշակ և ամայի տեղեր շատ ունէր առկաւին, բնակիչներն էին սակաւթիւ և ցանուցիր, ապա ուրեմն իսկապէս պէտք էր անապատ անուանուէր։ Այս սակաւբնակիչ ամայի և անմշակ ու ամուլ անապատից էր լսուում ձայնը, և այնպէս աղղու և խորհրդաւոր մտքեր յայանում, ինչպէս արդէն գուշակուած էր և պիտի կատարուէր։ Եսայի մարդարէն խօսել էր ժողովրդոց, որ խօսող ձայնն անապատից պիտի լսուի, և Յովհաննէս Մկրտչի վարած կեանքն աղացուցանում է, որ նա բնակում էր անմարդաբնակ, ամայի, անմշակ և ամուլ անապատում. նորա կերած կերակուրներն էին մարախ և մեղր վայրենի։

Անապատից լսուում է խօսող ձայնն, որ աւետում էր յիրկութեան օրն Իսրայէլի Սրբոյն ձեռքով։ Այն խօսող ձայնն Յովհաննէս Մկրտչին էր, որ յայանուեցաւ աղղու և յանգիմանիչ վարդապետութեամբ, նման Եղիայի։ Եսայի մարդարէի տաած անապատն երկու տեսակ պէտք է հասկանալ. մինն իսկական, ուր բնակում էր Յովհաննէս, որտեղից սկսեց աղղարար ձայն հնչեցնել, և արձագանքն Հրէաստանի ամէն կողմն լսելի եղաւ. միւսն էր բարոյական իմաստով՝ այլաբանութիւն, որ պէտք է անապատ տեսնուի հասկանալ Իսրայէլի ժողովուրդը կամ Հրէաստան։ «Ձայն բարբառոյ յանապատի» կամենում է ասել, թէ կղայ ժամանակ, որ Հրէաստանի երկրի անմշակ ամայի և ամուլ անապատների նման՝ նորա մէջ բնակող ժողովրդոց միտքն ևս պիտի լինի ամուլ, չոր, ցամաք, արեգական տապով այրուած և անպտուղ, և հենց այդ ժամանակ մի զօրեղ ձայն պիտի լսուի, թէ Պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեառն և ուղիղ արարէք զշուրիցս Աստուծոյ մերոյ։

Այժմ ինչպէս պէտք է հասկանանք այս պատուէրն։ Ամէն մարդ գիտէ, որ սովորաբար մի թագաւորի կամ իշխանի այցելութեան ժամանակ տեղական կառավարիչներն ժողովրդոց ստիպում են մաքրել, հարթել ճանապարհներն, որպէս զի թագաւորն կամ իշխանն եկած ժամանակ

դժուարութեանց չհանդիպի: Բայց Յովհաննու Մկրտչի ազդարար ձայնն այն սովորական ճանապարհներ պատրաստելն է, այլ աւելի հեռու է տանում մեզ և ունի աւելի խորիմաստ մտքեր. նրովհետեւ նոյն խօսող անապատի ձայնն շարունակում և յայտնում է հեռեանքն, որ ձորերի լցուելովն, լեռների և բլուրների ցածնալովն, պէտք է ամենայն դժուարներն դիւրանան և քարքարոտ տեղերն հարթ ու հաւասար ճանապարհներ դառնան: Եւ այս ամէնից յետոյ ինչ կլինի վերջն. ահա նոյն խօսող ձայնն աւետում է այնպիսի հրաշալի օրերի մօտենալն, որոնց դարերի ընթացքում սպասում էր ողջ մարդկութիւնն, մանաւանդ Իսրայէլի ժողովուրդն. «Եւ երեւցին փառք Տեառն և տեսցէ ամենայն մարմին զփրկութիւն Աստուծոյ». Տիրոջ փառքը պէտք է երևայ, և ամենայն մարմին պիտի տեսնէ Աստուծոյ փրկութիւնն:

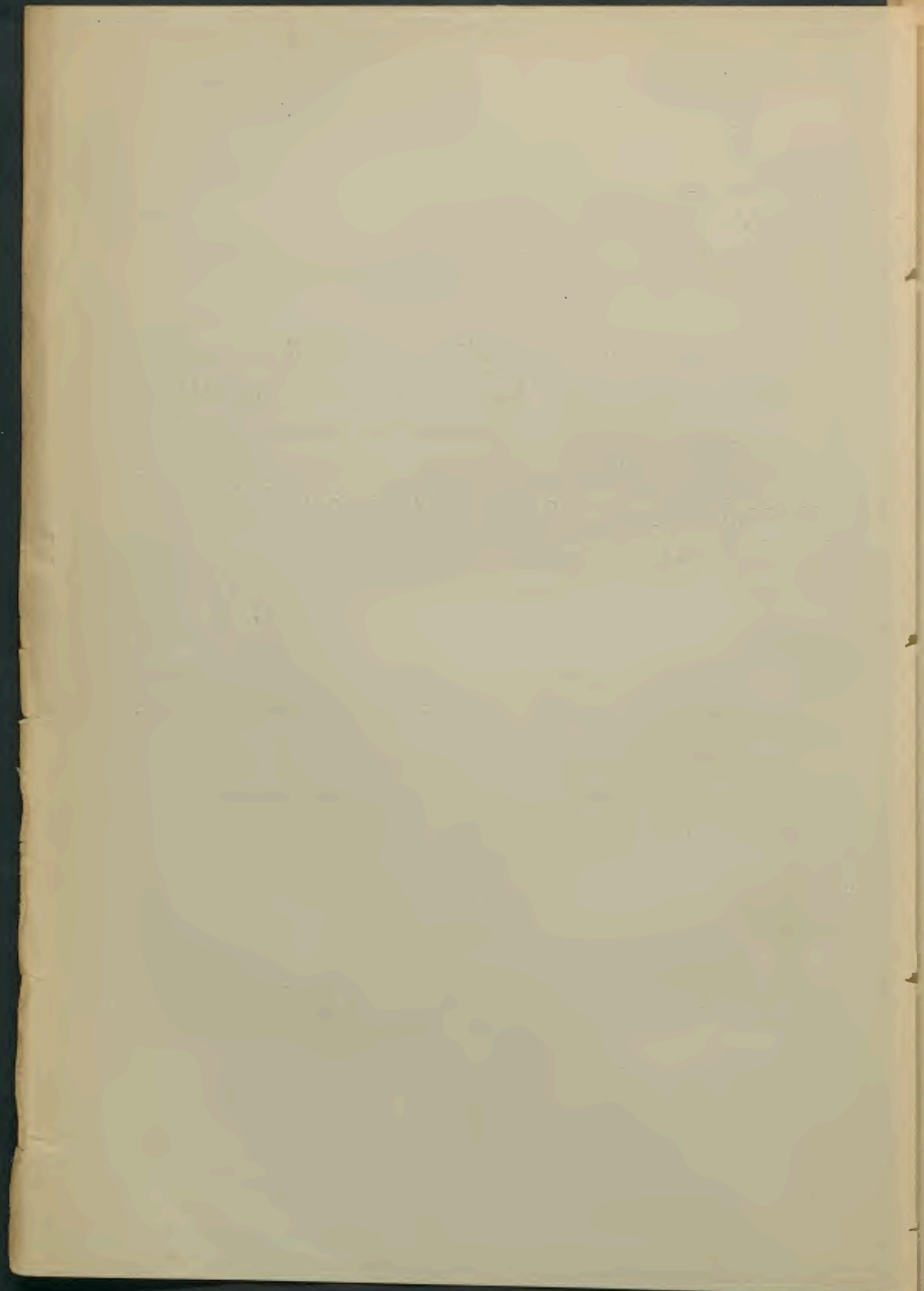
Այս եկան այն երջանիկ ժամանակի օրերն, երբ պէտք է լրումն և կատարումն առնէին Աստուածային պատգամներն բառ առ բառ և ընդհանուր մարդկային ազգի փրկութեան դուռն բացուէր Հրէաստանից՝ այնտեղից ծագէր փրկութեան լոյս, և երևար Տիրոջ ամենամեծ փառքն: Հրէաստանի, Յուդայի բաժնի, մի քաղաքում Զաքարիա քահանայի կին Նոյիսաբէթն, որ արդէն պառաւած և դադարած էր զաւակ ծնելու վիճակից, ինչպէս և Զաքարիան ծերացած ու երկուսն էլ յոյսները կտրած էին զաւակ ունենալուց՝ լինելով ամուլի սկզբանէ, իբրեւ ամայի, չոր, ցամաք անապատ՝ նման իրենց նախամայր Սարրայի, որին Աստուած Իսահակ զաւակն խոստացաւ տալ իբրեւ աւետեաց օրդի. և թէպէտ Սարրան երկմտեց և ծիծաղեց, որի համար կրեց յանդիմանութիւն, կատարուեց արդարեւ ժամանակին այդ խոստումն: Նոյնը պատահեց Զաքարիային. լսելով Գաբրիէլ հրեշտակապետից աւետիքն զաւակ ունենալու համար, զարմացած ասաց նա. ինչպէս դիտենամ այդ բանն, քանի որ ինքս ծերացած եմ և կինս իրեն օրերն անցուցել է. դորա համար և կրեց ժամանակաւոր պատիժ՝ լեզուի պապանձուելովն, մինչև որ կատարուեց իրեն ժամանակին: Վասնզի Աստուծոյ մօտ

անհնարին բան չկայ: Եւ ահա այն ամուլ անապատ երկրից, այն է ամուլ անուանուած Եղիսարէթի արդանդից, առաջին ձայնն էր՝ վեց ամսեայ յղացեալ մանուկ Յովհաննու խայտալով խաղալն, թէ Ահաւասիկ Տիրոջ մայրն, — երբ ոտը կոյսն Մարիամ մօտա իրեն ողջական Եղիսարէթի մօտ, յղացած Հագուով Սրբով յաւիտենական Բանն Աստուած՝ մարդկութեան Փրկիչն. ինքն Եղիսարէթ բացադանչում է ասելով. «Օրհնեալ ես դու կանանց մէջ և օրհնուած է քո որովայնի պտուղն, և այս մեծ շնորհն ինչ տեղից է, որ իմ Տիրոջ մայրն դալիս է ինձ մօտ. երբ քո ողջունի ձայնն ականջիս հասաւ՝ որովայնումս իմ մանուկն ուրախանալով խաղաց: Երանի՜ նորան որ հաւատայ, թէ պիտի կատարուի ինչպէս խօսել է Տէրն»:

Այսպէս ուրեմն Յովհաննու ծնունդն եղաւ Զաքարիայի և Եղիսարէթի ծերացած ժամանակն, որոնք նման էին ամուլ անապատի. բայց Աստուած այն ամուլ անապատին տուաւ զօրութիւն՝ դալար բուսով և ծաղկով զարդարուել և հոտով և համով դեղեցիկ և վայելուչ պտուղ բերել, որ իրեն հոտովն ու համովն շատերին դրաւ: և ուղղութեան հրաւիրէ և շատերի համար առիթ դառնայ Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդ պատրաստելու: Ով կարդացել է¹⁾ Ղուկասու աւետարանի մէջ նորա հրաշալի ծննդեան պատմութիւնն, անշուշտ կմտարերէ Զաքարիային պատահած այն երեւոյթն, որ շատերին զարմանք պատճառեց: Արդէն ինն ամիս անցել էր, երբ Եղիսարէթ ծնաւ արու դաւակ և առիթ եղաւ թէ իրեն և թէ աղ-դականաց և բարեկամաց խնդութեան, որ Աստուած այցելութիւն արաւ նոցա: Բայց քիչ ուրախութիւն չպատճառեց նաև Զաքարիայի լեզուի բացուիլն, երբ նա տախտակի վերայ դրեց թէ. «Յովհաննէս է անուն դուրա»։ Եղիսարէթն էլ մարդարէաբար նոյն անունով կոչել էր ցանկանում, և վէճի առարկայ էր բարեկամաց մէջ, որին վերջ տուաւ Զաքարիայն, և լեզուն բացուելով այն հրաշալի օրհ-

1) Ղուկաս. գլ. Ա. հմբ. 37:

Նորին Ս. Օծութիւն ազգիս Սրբազնագոյն
Հայրապետն իւր Հայրապետական օրհնութիւնն
և Հայրական շնորհակալիքն է յայտնում այն ամէն
անձանց և հաստատութեանց, Բարձրաշնորհ արք.
եպիսկոպոսաց, Գերապատիւ եպիսկոպոսաց, Հո-
գեշնորհ վանահարց և Փոխանորդ վարդապետաց,
Արժ. աւագ երիցանց և քահանայից, Հոգարար-
ձութեանց, Խորհրդաց և մասնաւոր պարոնների,
որոնք Նոր տարւոյ, ս. Ծննդեան և Մկրտութեան
և Նորին Սրբութեան անուանակոչութեան տօնե-
րի աւթիւ, հեռագրաւ իրենց շնորհաւորութիւն-
ները և որպիսկան սիջայ և պատկառանաց հա-
ւատովքը մատուցել էին:

ներդն տաաց. «Օրհնեալ Տէր Աստուած Իսրայէլի, զի յայց ել մեզ և արար փրկութիւն ժողովրդեան իւրում: Եւ յաւրոյց եղջիւր փրկութեան մեզ ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ, որպէս խօսեցաւ բերանով որբոց՝ որ յաւիտենից մարդարէք նորա էին»¹⁾ Եւ դառնալով դէպի մանուկն, նորա ապագայ դործունէութեան և մեծ պաշտօնի համար ինչ որ հրեշտակից տւեալիս առած էր յայտնեց ներկայ եղբայրներին, որ մինչև այն ժամանակ դաշտնիք էր. «Եւ դժուանուի, մարդարէ բարձրելոյն կոչեալիւր, զի երթիցես առաջի երեսաց Տեառն պատրաստել զճանապարհս նորա, տալ գիտութիւն փրկութեան ժողովրդեան նորա ի թողութիւն մեզաց նոցա»²⁾ Անշուշտ այս խօսքերն ամենեցունց վերայ մեծ տալաւորութիւն թողեցին և յայս ծնեցրին ապագայի համար, որ սկսուով էր այն նորածին մանկան միջոցաւ:

Այստեղ Աստուծոյ առննձին շնորհն է նկատուում, և մինչև անգամ շատերն կործում էին, որ նա լինի Մեսիայն, մոռանալով Նոայի մարդարէի դուշակութիւնն Մեսիայի ծննդեան համար, որ կուտից պէտք է լինէր և արդէն կատարուած էր և յայտնի էր պառաւած Եղիսաբէթին: Իսկ նա տնապատի մէջ խօսող ձայնն էր, որ պէտք էր ժողովրդոց բացատրէր այն բառերի ծածկուած իմաստն իրեն ժամանակին, որ Նոայի մարդարէն գրել էր, և անշուշտ անապատից պէտք է լսուէր, ինչպէս դուշակուած էր, և ոչ Հրէաստանի քաղաքներից: Աստուածային իմաստութիւնն այնպէս տնօրինեց, մանուկն աճեց և զօրացաւ հոգւով և տնապատումն էր մինչև Իսրայէլի ժողովրդոց երևալու օրն. «Եւ մանուկն աճէր և զօրանայր հոգւով և էր յանապատի մինչև յօր երևելոյ նորա Իսրայէլի»³⁾ Այն օրն, երբ Յովհաննէս երևաց Իսրայէլի ժողովրդոց, անշուշտ դարադրուի էր: Շատերն նորա տարօրինակ կեանքն տեսնելով,

1) Ղուկաս. գլ. Ա. հմբ. 68—79:

2) » » » » 76—77:

3) » » » » 80:

որ չէր ուտում և չէր խմում, նորան դիւահար էին անուանում. «Եկն Յովհաննէս Մկրտիչ ոչ ուտէր և ոչ ըմպէր, և ասէն դ. Գոյ ի նմա»¹⁾ Նա իրեն վարդապետութիւնն, մեկնիչներ ի ենթադրութեան համեմատ, սկսեց փրկչական քսան և իններորդ տարումն: Նորա քարոզութիւնն շատ պարզ էր և լայն իմաստով. ահա առաջին խօսքն. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից»²⁾ Թէպէտ նա անապատում էր մեծացել, ժողովրդոց հետ շատ չէր շփուել, բայց առաջին անգամ երբ մտաւ ժողովրդոց մէջ, և նոցա կեանքն աղքեց իւր վերայ՝ հոգին վկայում էր, թէ այդ բարոյապէս ընկած ժողովրդին ինչ է հարկաւոր. մանաւանդ Աստուածային բանիւ ուղարկուած լինելով քարոզելու, յայտնի էր իրեն՝ ինչ պէտք է գործէ և ինչ պէտք է քարոզէ, այդ ժողովրդոց վերքի վերայ ինչ տեսակ սպեղանի պէտք է դնէ, որ նորա առողջ լինին հոգւով և մարմնով: Ահա նորա ամենաաղիւրին բուժիչ սպեղանին էր այս խօսքն. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւնն երկնից», և թէ «Արարէք այսուհետեւ պտուղ արժանի ապաշխարութեան»³⁾ Միայն ապաշխարելով բաւական չէ, այլ պէտք է այդ ապաշխարութեան արժանի պտուղ երեւայ. պէտք էր հեռանալ այն գործերից, որ ցարդ գործել են, և գործել այն՝ ինչ որ արժանի է արքայութեան որդւոց և առաջնորդոյ է դէպի արքայութիւն: Աբրահամու որդի լինելով չէ կարող մէկն ազատուել. Աստուած քարերից էլ Աբրահամու որդիք կյարուցանէ. տապարն ծառի արմատի մօտն է դրած, ինչ ծառ որ բարի պտուղ չէ բերել, կկտրուի և հրոյ մէջ կձգուի: Ես ձեզ մկրտում եմ՝ ջրով՝ ապաշխարութեան համար, իսկ որ ինձնից յետոյ դայ, ինձնից աւելի հղօրագոյն է, և ես արժանի չեմ նորա կոչիկն վեր առնել, նա կմկրտէ ձեզ Հոգւով Սրբով և հրով. որի հոսեւ լին իրեն ձեռքումն է և կտրբէ իրեն կաշն, կժողովէ ցորեանն, իրեն շտեմարանը և յարդը կայրէ անշէջ հրով:

1) Մատթէոս գլ. ԺԱ. հմբ. 18:

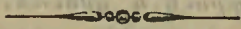
2) » » Գ. հմբ. 2:

3) » » » » 8:

Եսայի մարգարէի պատգամներն միտքը բերողն կ'լինէ. «Ձայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեառն և ուղիղ արարէք զշաւիղս Նորա». իսկ առնապատի մէջ խօսող ձայնն այլ բառերով է նոյն միտքն արտայայտում. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից: Արարէք այսուհետեւ պտուղ արժանի ապաշխարութեան» այս համառօտ քարոզութեան միտքն է Տիրոջ համար ժողովուրդ պատրաստել, որով բացատրուում է ճանապարհ պատրաստելու ներքին իմաստն: Նա աւելացնում է լրացուցիչ միջոցներ ևս, որ աւելի վայելուչ լինի Տիրոջ համար պատրաստած ճանապարհն. «Ամենայն ձորք լցցին և ամենայն լեռինք և բլուրք խոնարհեցին». ճանապարհներ ղերի վերայ եղած բոլոր ձորերը պէտք է լցուին և բոլոր լեռները և բլուրները ցածնան. այլապէս ճանապարհը զառի վայր և խոռ ու փոթ կ'լինի, և ոչ վայելուչ թաղաւոր ընդունելու համար, մանաւանդ որ այս պատրաստութիւնն երկրաւոր թաղաւորի համար չէ, այլ երկնաւորին: Նորա սահանջն արտաքին չէ, այլ ներքինն. նա թաղաւոր է մարդոց սրտի և հոգւոյ վրայ, և այդ թաղաւորութեան մէջ ապրողն պէտք է լինի ուղիղ, հարթ և հաւասար: Մարգարէի ակնարկն է, թէ մարդկանց սրտի մէջ բուն դրած հոգարտութիւնն, ամբարտաւանութիւնն, դոռողութիւնն, ընչասիրութիւնն, որք բարձրացած լեռներուն և բլուրներուն նման են՝ պէտք է ցածնան և անհետանան, և հեղեղներից առաջացած անթիւ ձորերն և ձորակներն լցուին հաւասարութիւն Յիսուսի Աւետարանի առաջ:

(Մ'նացեալն յաջորդ թուով).

Անանիա Կախիպատ

ԲԵԹՂԵՀԻՄԻ ԱՍՏՂԸ*)

«Խոստովան եղիցին երկինք

սքանչեւեաց քոյ, Տէ՛ր».

Սաղ. 2Բ. 6.

Մեզանից 19 դար առաջ, ինչպէս պատմում է ս. Մատթէոս աւետարանիչը, արեւելքի մի քանի անձանք մոգեր երուսաղէմ՝ եկան և իրանց հետ բերին մի զարմանալի լուր, որ բերնէ-բերան անցնելով՝ արագութեամբ տարածուեց քաղաքում և դղրդացրեց ամօղջ ազգաբնակութիւնը. ծընուած է Մանուկը--Հրէից թագաւորը։ Աստղալից երկինքը, որ այնքան զարմանահրաշխորհուրդներ է բովանդակում, նախ սրանց, այս ընտրեալներին է յայտնում մեծ խորհուրդը։ Սրտանց հաւատալով իրանց տեսած յայտնութեան, մոգերն ուղղակի գնում են երկրի կառավարչի մօտ և հարցնում. «Որտե՞ղ է Հրէից ծնուած արքան. մենք տեսանք նրա աստղը արեւելքում և եկանք նրան երկրպագութիւն տալու»։ Հրէից դպիրների խորհրդով Հերովդէս Մեծը նրանց ուղարկում է Բեթղեհէմ, թախանձագին խնդրելով ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքել նորածին Մանկան մասին, որպէսզի ինքն էլ գնայ և երկրպագութիւն տայ նրան։ Թէ ինչ պիտի լինէր ուխտադրութ, միայն իւր գահի անսասանութեան վրայ դողացող արքայի երկրպագութիւնը, դժուար չէ հասկանալ այն բարբարոսավայել կոտորածից, որ նա արաւ, բազմաթիւ մանկանց դիակներով ծածկելով ամբողջ Հրէաստանը՝ չինայելով մինչև անգամ իւր հարազատ որդուն։ Մոգերը գնացին ցոյց տուած ճանապարհով, և ահա այն աստղը, որ նրանք տեսել էին արեւելքում, առաջնորդեց նրանց մինչև այնտեղը, որտեղ գտնուում էր Մանուկը։ Երկրպագութիւն տալով նրան և թողնելով իրանց բերած ընծաները՝ ոսկի, կնդրուկ և զմուռս, իմաստուն մոգերը վերադառնում են իրանց երկիրը, որտեղից երկնային երևոյթի պատճառով արևմուտք էին եկել։

*) «Природа и люди», 1902 г. № 7.

Այս իրողութիւնը, որ այնքան պարզութեամբ և համառօտ հաղորդում է ս. աւետարանիչը, խորհրդաւոր և խոր հետաքրքրութիւն զարթեցնող խորհրդածութիւնների տեղիք է տալիս: Ովքեր էին այս մտքերը, որոնք թողնելով իրանց հայրենիքը, ճանապարհ են ընկնում հեռաւոր արևմուտք, միայն նրա համար, որ նազարէթցի հիւսան սրգուն երկրպագութիւն տան: Ի՞նչն էր ստիպում նրանց արքայական պատիւներ տալ նորածին Մանեկան, որ այրի անշուք մասերի մէջ դրած էր: Երկնային այն խնչ հրաշալի երևոյթ էր, որ ամենից առաջ հաթանոսներին և օտարերկրացիներին ցոյց տուաւ Փրկչի յայտնութեան մեծ խորհուրդը: Այս բոլորը մինչև հիմա էլ անյայտ է մնում, և միայն մութ, շատ կամ քիչ ճշմարտանման ենթադրութիւններ կարող են, գէթ ամենանուազ չափով, լոյս սփռել քրիստոնէութեան պատմութեան սկզբին կատարուած այս նշանաւոր և հետաքրքրական իրողութեան վրայ: Այստեղ իրար դէմ առ դէմ են դալիս և խաչում իրար հետ խիստ բազմատեսակ աշխարհայեցողութիւններ և հաւատալիքներ՝ աւետարանական պատմութեան եղելութիւնները, հին աշխարհի աստղագուշական հայեացքները, որ ընդհանուր էին թէ հեթանոսների և թէ հրէաների համար, մարգարէներից խոստացուած Մեսիայի գալստեան հաւատը, մարգիւթեան սպասողական վիճակը Փրկչի նկատմամբ և, ի վերջոյ, ժամանակակից գիտութեան արգիւնքները: Ուստի զարմանալի է, որ ս. Մատթէոսի աւանդած համառօտ պատմութիւնը հին ժամանակներից սկսած, ինչպէս գիտական հետազոտութեան, այնպէս էլ բազմաթիւ անվաւերական գրածքների զբաղման առարկայ է եղել: Վերջիններս, հիմնուելով Նոայի մարգարէի այն խօսքերի վրայ, թէ «Ազգերը կլիման գէպի քո լոյսը և թագաւորները՝ դէպի Քեզ վրայ ծագող փայլը», բացատրում են, որ երուսաղէմ եկողները երեք թաղաւորներ էին՝ Մելքոն ծերը, առնական հասակով Բաղդասարն և երիտասարդ Գոսպարը: Քեօլնի մայր տաճարում մինչև հիմա էլ պահում են աւանդութեամբ Հեղինէ թաղաւոր գտած այս երեք մօգերի գանդերը՝ թանգադին քարերով

զարդարուած արքայական ոսկեայ թագերի մէջ:

Արդ, ինչ էր այն նշանը, որ մոգերին Աստուածային Մանկան մօտ բերեց: Մատթէոսի աւետարանի մէջ խօսուած է «աստղի» մասին: Սա կարող էր իրօք մի աստղ լինել, որ յանկարծակի բռնկուել է երկնքի վրայ. կարող էր մի ուրիշ երկնային հաղուադիւտ երեւոյթ լինել, ինչպէս օրինակ մոլորակների տարօրինակ հանդիպումը. կարող էր նաև գիսաւոր, կամ մինչև անգամ վայր ընկնող աստղ լինել: Սակայն վերջին երկու ենթադրութիւններն իրանք իրանց ջրում են. մետեօրիաներին, ինչպէս պատահական, թռուցիկ երեւոյթներին, հին աստղաբաշխութիւնը ոչ մի լուրջ նշանակութիւն չէր տալիս, իսկ գիսաւորները ամեն ազգի մէջ ամեն ժամանակ համարուել են դժբաղդութեան նշան, որ գուշակում էին պատերազմներ, սով, սրածութիւն, թագաւորի մահ՝ ուստի ոչ մի գէպքում գիսաւորը չէր կարող հրէից թագաւորի ծնունդը յայտնել: Այսպիսով մնում են սկզբի երկու ենթադրութիւնները, որոնց հետևողական վերլուծութեամբ և կարասպենք:

Երկնքում նոր աստղի երևալը չպէտք է բացառիկ երեւոյթ համարել. աստղաբաշխները մօտ 25 իրական դէպքեր են հաշուել, երբ երկնքի վրայ յանկարծակի մի նոր աստղ է բռնկուել, երբեմն աչքը ծակող սաստիկ պայծառութեամբ, և մի քանի ամիս կամ մի քանի տարի փայլելով, սկսել է աղօտանալ ու վերջապէս բոլորովին անտեսանելի դառնալ. ընդամենը երկու տարի առաջ Պերսէոս աստեղատան մէջ յանկարծակի մի նոր աստղ յայտնուեցաւ, որ մանրակրկիտ հետազօտութեան առարկայ դարձաւ: Ինչ վերաբերում է այս տարօրինակ երեւոյթի պատճառներին, պէտք է ասենք, որ նրանց մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները դեռ շատ և շատ աղքատ են, հէնց այդ երեւոյթի բարդ և հաղուադիւտ լինելու պատճառով: Մի դարում մէկ-երկու անգամ յայտնուող այս տեսակ երեւոյթը մարդկային հասկացողութեամբ շատ հաղուադէպ է, թէպէտ իբրև տիեզերական երեւոյթ բաւական յաճախ պէտք է համարուի: Մանաւանդ շատ ժամանակ չի անցել, ինչ դասուել

է սպեկտրօսկոպը, գիտական վերլուծութեան այս հզօր գործիքը, որը միայն մեզ զբաղեցնող խնդրում ամենամեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել,—ընդամէնը 50 տարի, իսկ այսքան ժամանակուայ ընթացքում միայն 3—4 նոր աստղ են գիտել: Բայց յամենայն զէպս անկասկածելի է հետեւեալը. նոր աստղի երևալը, որ մենք նկատում ենք իբրև փոքրիկ, լուսաւոր կէտի մի խաղաղ, լուռ բռնկում, իսկապէս մի ահադին կործանում է, տիեզերական ոյժերի աներևակայելի քաօս, որ տեղի է ունենում անծայր աստղալից աշխարհի հեռաւոր անկիւններից մէկում: Արդեօք երկու աստղեր—երկու հսկայական արեգակներ—իրանց անսահմ պտոյտի ժամանակ անասելի արագութեամբ ընդհարուեցան իրար և թագնուած ոյժերը իրանց եռանդը նորից հանդէս բերին շիկացած գաղերի պայծառ լոյս արձակելով: Արդեօք սարսափելի հրդեհ լափեց որևէ մի արեգակի ջրածնային մթնոլորտը, թէ՛ կիսով չափ սառած մի լուսաւորի բարակ կեղևը անյայտ պատճառից պատռուեց և դարեր շարունակ անմիջապէս միջուկից հեղուկ հրային զանգուած դուրս վիժեց մակերևոյթի վրայ: Կամ կարելի է մի հանգամ արեգակ չըլեւել ժամանակ անցաւ կտրեց մետեօրիտների շարքը, յետեւից միլիօնաւոր կրակների բողբոսական լոյսը թողնելով, որպէսզի շուտով նորից գիշերային ցուրտ խաւարի մէջ ընկղմուի: Այս բոլորը գեռ ևս յայտնի չէ, բայց յիշատակած ենթադրութիւններից ամէն մէկը հաւանական լինելու բաւականաչափ ապացոյցներ ունի:

Նոր աստղերի ամենազարմանալի երևումներից մէկն էր Նովա աստղի երևալը Կասսիօպէյա համաստեղութեան մէջ հիւսիսային երկնքում, 1572 թ. նոյեմբերի 11-ին: Այս հազուադէպ երևոյթը նկարագրում է Տիխօ Բրադէն, որ առաջինը նկատեց այս աստղը, ուշադրութեամբ հետեւեց նրա փոփոխումներին և ապա թողեց նրա մանրամասն նկարագրութիւնը: Եւ իրօք, երևոյթը շատ շքեղ ու նշանաւոր էր, անսպասելի հիւրը իւր փայլով նսեմացրեց մնացած բոլոր աստղերը, երկնքի ամենապայծառ աստղը, Սի-

բխուողը, նրանից շատ և շատ աղօտ էր փայլում: Նա մինչև անգամ՝ ցերեկով էլ տեսնուում էր, իսկ գիշերով, երբ ամպերի շերտը իբրև թանձր վարագոյր ծածկում էր երկինքը, այս միակ աստղը այնուամենայնիւ ամպերի միջից մշուշաձև փայլիւում էր: Ձի կարելի նկարագրել այն սարսափը, որ առաջ բերեց այս աստղի երևալը այն ժամանակուայ սնտախաղաշտ ժողովրդների մէջ. դա այն օրերն էին, երբ կրօնական պատերազմներ էին մղուում, երբ դեռ ևս թարմ էր Բարդուղիմէոսեան գիշերուայ արիւնալի յիշատակը: Եւ ահա ամէնքը յիշեցին այն աստղը, որ մի ժամանակ Բեթլեհէմում ծագեց, և նոր աստղը ընդունեցին իբրև մի նշան, որ շուտով երկրորդ. դալուստ և ահեղ դատաստան պիտի լինի: Այս սպասողական դրութիւնն ու մշտական սարսափը Եւրոպայում ամբողջ 1¹/₂ տարի տևեց, երբ վերոյիշեալ աստղը վերջնականապէս աղօտանալով անյայտացաւ հասարակ աչքի համար, որպէս զի այլևս երբեք չերևայ, կամ, կարելի է, մի քանի դար յետոյ նորից բուրնկուի մահուան վերջին շունչը փչելու համար:

Բայց ամենից աւելի նշանաւորն այս դիպուածում այն է, որ երկիւղից կաշկանդուած մարդկային միտքը կարծես թէ աղօտ կերպով ճանաչեց ճշմարտութիւնը, ընդունելով նոր աստղը այն աստղի տեղ, որ մի ժամանակ աւետեց Սատուածային Մանկան ծննդեան մասին, Գիտական անաչառ հետազոտութիւնը, որ անհամեմատ շատ ուշ կատարուեց, այս մութ ճանաչողութեանը որոշ չափով, թէև ոչ լրիւ, հաստատութիւն տուեց:

Բանն այն է, որ աստղաբաշխութեան տարեգրութեան մէջ 1264 և 945 թւականներին նշանակուած է նոր աստղի երևալը միևնոյն Կասսիօպէյա համաստեղութեան մէջ, և թէպէտ այս երկու աստղերի դիրքը Տիկոյի նկարագրած աստղի պէս ճշտութեամբ որոշուած չէ, բայց այնուամենայնիւ ամէնից հաւանական է ենթադրել, որ բոլոր երեք դէպքերումն էլ միևնոյն աստղն է երևացել: Ուրեմն այստեղ դործ ունինք ոչ թէ «նոր» աստղի հետ, այս բառի լրիւ իմաստով, այլ փոփոխական աստղի հետ, որ պարբերաբար

իւր լոյսի սաստկութիւնը, ոյժը փոփոխում է՝ երբեմն աւելի պայծառ է փայլում, երբեմն աղօտ, այնպէս որ մինչև անգամ բոլորովին անտեսանելի է դառնում հասարակ աչքի համար. փայլի այս փոփոխութիւնները շատ կամ քիչ կանոնաւոր տարբերութեան են ենթարկւում: Ճիշտ է, ներկայ դէպքում՝ 300 տարուայ չափ մի շրջան պէտք է ընդունենք, այն ինչ մեզ յայտնի միւս փոփոխական աստղերի լրիւ ցիկլը անհամեմատ աւելի կարճ ժամանակումն է կատարւում՝ մի քանի օրից սկսած մինչև մի ամբողջ տարի: Եւ այս փաստը բաւական ծանրակշիռ կլինէր, եթէ նորերս չյայտնուէր, թէ կան փոփոխական աստղեր, որոնք աւելի երկար շրջաններ ունին, միևնոյն ժամանակ ենթակայ են զգալի տատանումների: Սա II աստղն է Կարիճ համաստեղութեան մէջ. նա հետզհետէ երեւցել է 134 թ. ն. Ք. 393, 827, 1203 և 1584 թւականներին Ք. յ. այս երեւումների միջև ժամանակամիջոցները տեւում են 522, 434, 376 և 381 տարի. սրանք թէպէտ շատ երկար և անկանոն են թւում, բայց և այնպէս չեն խանգարում աստղի պարբերական շարժման: Յետոյ, 945 և 1264 թւականների մէջ անցել է 319 տարի, իսկ 1264 և 1572-ի մէջ 308 տարի. երկու շրջանները իրար հաւասար չեն, բայց այս բանը զգալի նշանակութիւն չունի, քանի որ մինչև անգամ իսկական փոփոխական աստղերի մէջ պատահում ենք այնպիսիների, որոնք կանոնաւոր պարբերականութեան չեն հետևում: Դատելով համեմատաբար, այս խոտորումը մինչև անգամ չի կարելի զգալի համարել: «Կէտ» համաստեղութեան փոփոխական «Հրաշալի» անուանուած աստղը յաճախ 25 օրով խոտորւում է միջին պարբերականութիւնից, որ 330 օր է տեւում. խոտորումը = $\frac{1}{15}$ -ի. իսկ մեր ասած դէպքում $\frac{1}{30}$ -ից մեծ չի լինի: Եթէ մեր աստղի երեւլու միջին շրջանը ընդունենք 315 տարի, կերևայ, որ այսքան ժամանակամիջոցը երեք անգամ տեղաւորւում է 945 տարիների մէջ և հետևապէս երեւումներից մէկը պէտք է տեղի ունենար մեր տոմարի 1-ին տարին. հէնց այս երեւումն էլ կարող է յիշատակուած լինել Մատթէոսի աւետարանի մէջ, իբրև

Բեթղեհեմի աստղը:

Մեր արծարծած տեսութեան դէմ շատերն առարկել են, մատնացոյց անելով նրա խախուտ լինելը և մի քանի ուրիշ թոյլ կողմեր: Մի քանի առարկութիւնների մասին հարեանցի յիշեցինք, ցոյց տալով նրանց անզօրութիւնը, ինչպէս օրինակ չրջանի անհաւասարութիւնը և նրա չափազանց երկարատևութիւնը: Առարկում են նաև, թէ տեղեկութիւններ չկան այս աստղի երևալու մասին առաջին յայտնուելուց մինչև 945 թուականը, իրօք, այստեղ երկու երևում պէտք է եղած լինէր՝ 315 և 630 թուականների մօտերքը: Բայց մեր ունեցած տեղեկութիւնները երկնային երեւոյթների, մանաւանդ այս տեսակ երեւոյթների մասին, այնքան պառահական են, իսկ աստղաբաշխական տարեգրութիւնը այնքան թերի ու կտոր-կտոր, որ նրանց վրայ հիմնուած բացասող ապացոյցները ոչ մի ոյժ չեն կարող ունենալ: Աւելի նշանակութիւն ունի հետեւեալ վաստը. եթէ Բեթղեհեմի աստղը իրօք պարբերական է, ապա ուրեմն երևալով 1572 թւին, պէտք է նորից բռնուէր 315 տարի յետոյ, այսինքն 1887 թւի մօտերքը, մինչդեռ այս տեսակ բան չպատահեց: Բայց չէ՞ որ հէնց Միրա—«Հրաշալի» կոչուած աստղը, որի մասին վերևում յիշեցինք, յաճախ 95 օրով ուշանում է. եթէ այս դէպքումն էլ այս տեսակ յարաբերական յապաղում թոյլ տանք, այսինքն 315-ի $\frac{1}{15}$ -ը, կստանանք 24 տարուայ ժամանակամիջոց, ուստի, եթէ աստղը 1887 թւին չերևաց, այդ դեռ ոչինչ չի ապացուցանում. պէտք է սպասենք նրան դէթ մինչև 1911 թուականը, իսկ ի նկատի ունենալով Կարիճ համաստեղութեան II աստղի անկանոնութիւնը՝ մինչև անգամ աւելի երկար կարող ենք սպասել:

Տիկոյի դտած աստղի դիրքը նրա կատարած ուղիղ որոշումների շնորհիւ մեզ լաւ յայտնի է: Հիմա այնտեղ մշուշապատ կանաչ գոյնով մի փոքրիկ աստղ է երևում և, շատ կարելի է, իւրաքանչիւր երեք հարիւր տարին մի անգամ մի ինչ որ անհասկանալի պատճառով յանկարծակի կուրացնող պայծառութիւն է ստանում, նսեմացնելով մեր

երկինքի մնացած բոլոր աստղերը։ Աստղաբաշխութեամբ հետաքրքրուողը երբեմն երբեմն կարող է իւր գիտակը ուղղել երկինքի այս կէտին, որպէսզի այս խորհրդաւոր աստղի կերպարանաւորութեան սկզբնական զարգացման աստիճանները լաւ տեսնէ։

Այսպիսով մեր ենթադրութեան դէմ բերուած առարկութիւնները անզօր են հանդիսանում, և մենք կատարեալ հիմք ունինք նորա վրայ պնդելու, ինչպէս մի շատ հաւանական հիպոթեզի վրայ։ Եթէ այսպէս է, եթէ իրօք Մատթէոսի աւետարանի յիշատակած աստղը այն աստղն է, որ 16 դար անցնելուց յետոյ նորից պայծառութեամբ երևացել է, այն ժամանակ մեր երևակայութեան մէջ հնչուութեամբ կարող ենք կենդանացնել այն սրբազան գիշերուայ պատկերը, երբ ամէնքից ծածուկ ծնունց փրկիչը, Աստուծոյ և Մարդոյ Որդին։

Հարաւի հրաշալի երկինքը, իբրև մի վիթխարի մութ-կապտագոյն խորան՝ լայնարձակ տարածուել էր նիրհող սուրբ երկրի վրայ։ Պարզնիկայ գիշերւայ ցուրտ օդում լուռ և հրաշափառապէս պստղում էին հեռաւոր աստղերը, որոնք իբրև ոսկեայ խոշոր աւազ սփռուելով երկնականաբլի վրայ, գեղեցիկ ու հրաշալի ձևեր և պատկերներ էին դուրսնում, մեր հեռաւոր նախնիքը, որ մեղանից աւելի յաճախ իրանց հայեացքը դէպի աստղերն էին ուղղում, շատ լաւ ճանաչում էին այս ձևերը։ Եւ տհառ անվրդով և հանդարտ երկնքում, ինչպէս հազարաւոր տարիներ առաջ, յանկարծ բեւեռի մօտ լուռաւոր մի նոր կէտ է երևում, որ աչքը կտրացնող պայծառութեամբ փայլում է, նսեմացնելով մնացած անթիւ աստղերի փայլը։ Բարձր և պայծառ փայլում է նա երկնքում՝ քնած, անդէտ և մեղսալից աշխարհի վրայ, հանդիսաւոր կերպով աւետելով «լոյս ի լուսոյ»-ի դալուստը։ Իսկ նոր ծագած արեգակի համեստ ճառագայթների հետ միախառնւում են և հեռաւոր եթերի մէջ հնչւում հրեշտակների ձայնի երանական հնչիւններ. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»...

Վերին յիշատակեցինք, որ «աստղ» բառը աւետարանի պատմութեան մէջ ուրիշ իմաստով էլ կարող է գործածուել: Անկարելի բան չէ, որ իրօք մի աստղ եղած լինէր և վերեւ առաջ բերած տեսութիւններից հետեւում է, որ այս տեսակ ենթադրութիւնը մինչև անգամ շատ հաւանական է: Բայց նա մեզ չի խանգարում և ուրիշ մեկնութիւն տալ, ըստ որում «աստղ» ասելով առհասարակ երկնային հազուադէպ երևոյթ պէտք է հասկանալ:

Հռչակաւոր Կեպլեր 1604 թուին գիտեց երկնքի միևնոյն տեղում երեք մոլորակների միաժամանակ հանդիպման հազուադէպ երևոյթը (ի հարկ է պիտպեկալովի մէջ): Երեք մոլորակներ, որոնք իրարից տհազին հեռաւորութեան վրայ էին դնուում և բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ և տարբեր արագութեամբ պտտում, մեր երկրի հետ միասին համարեա մի ուղիղ գծի վրայ շարուեցան (իսկ մեր երկիրն էլ անընդհատ շարժուութեան մէջ է): Երկրից դիտելու ժամանակ այս երեք մոլորակները—Հրատը, Լուսնը—թագն և Երեւակը—երևում էին կարծես թէ միասնաձուլ երկնքի մի կէտում: Չկան համատեղութեան մէջ: Այս երևոյթը ինքնըստինքեան չափազանց հազուադէպ է, և աւելի նշանաւոր եղաւ այն բանով, որ յանկարծակի նոյն տեղում, Հրատի և Երեւակի միջև, մեր արեգակնային համակարգութիւնից շատ հեռու, բոնիւսեց մի պայծառ աստղ: Իրարից ամենեւին կախումն չունեցող այս չորս երևոյթները իրանց հրաշալի միաւորութեամբ բոլորովին զարմացրին Կեպլերին, որ ցանկացաւ իմանալ, թէ մոլորակների այսպիսի միաւորութիւնը օրքան յաճախ է կատարւում և արեւօք իրանից առաջ այս տեսակ երևոյթ տեղի չէ ունեցել: Հաշուում է և բանից դուրս է գալիս, որ այս նոյն մոլորակները իրար հանդիպել են միևնոյն աստեղատանը Հռոմի հիմնարկութեան 748 թւին, այսինքն Փրկչական թւականից մի քանի տարի առաջ:

Այստեղ մեզ թոյլ ենք տալիս նիւթից փոքր ինչ շեղուել, Փրկչի ծննդեան թուականը ճիշտ որոշելու համար: Մեր տարեգրութիւնը սկսում ենք Փրկչի ծնունդից, որ այդ հաշուով

տեղի պէտք է ունեցած լինէր Հոռմի հիմնարկութեան 753 թւին. բայց այս հաշիւը, որ սկսուել է Դիոնիսիոս Փոքրից, միայն ենթադրութիւն է՝ մօտաւոր ճշտութեամբ, մինչ Փրկչի ծննդեան իսկական թուականը մինչև այժմ անյայտ է մնում: Պատմական զանազան տեղեկութիւններ միաբերան վկայում են, որ Յիսուս Քրիստոս ծնուած է 753 թուից մի քանի տարի առաջ: Մեզ հաստատ յայտնի է հետեւեալը. Հերովդէս Մեծը, որի մահից յետոյ ս. ընտանիքը Եգիպտոսից հայրենիք վերադարձաւ, մեռել է 750 թուին, իսկ որովհետև Յիսուս ծնուեց դեռ ևս այս թագաւորի կենդանութեան օրով, պարզ է, որ նա 750 թւից ոչ թէ յետոյ, այլ առաջ պիտի ծնուած լինէ: Պատմական մի քանի ուրիշ իրողութիւններ մեզ ստիպում են Փրկչի ծննդեան թուականը մի քանի տարով յետ տանել՝ մինչև Հոռմի հիմնարկութեան 748 թուականը:

Նորից վերադառնալով նախկին հարցին, նկատենք, որ երեք մօլորակների զարմանալի միացումը պատահած կլինի այդպիսով Փրկչի ծննդեան առաջին տարին: Ուստի շատ հաւանական է, որ հէնց այս երեոյթը երկնային նշան ընդունւեց, որ դրդեց արևելքի մոգերին Փրկչի օրօրօցի մօտ գալու: Լուսնթափ, Երևակի և Հրատի—արքայական մեծութեան, ճակատագրի դօրութեան և յաղթութեան այս երեք սիմվոլները—տարօրինակ հանդիպումը Ձկան կենդանակերպի մէջ, որ առողադուշակութեամբ կապուած է Իսրայէլի պատմութեան հետ, մոգերին տեղիք տուեց ենթադրելու, որ այդ երկրում թագաւոր պիտի ծնուած լինի. սա իւր խոնարհութեան մեծութեամբ կ'յաղթէր աշխարհին և մարդկութեան պատմութեան ապագայ ընթացքի վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն կ'ունենար:

Ահա այն բոլորը, ինչ որ ժամանակակից գիտութիւնը կարող է ասել Փրկչի ծննդեան ժամանակ պատահած այս նշանաւոր երեոյթի մասին: Ճիշտ է, դեռ հիմա էլ, 19 դար յետոյ, շատ բան անորոշ և անբացատրելի է և խորհուրդը շատ բանում առաջուայ պէս խորհուրդ է մնում. բայց ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, գիտական ճշգրիտ

վերլուծութիւնը, ամենեւին չհակասելով աւետարանական պատմութեանը, կարողացել է դոնէ մասամբ այս մութ հարցը պարզել, որ մեր սրտին շատ մօտ է:

Քարգւ. Յ. Դր.

Դարձեալ Զուարթնոց եկեղեցին.

Փէպէտ «Արարատ»ի նախընթաց համարներում լոյս տեսած Գեր. Յուսիկ եպիսկոպոսի յօդուածը բազմակողմանի կերպով և ցանկալի մանրամասնութեամբ պարզաբանում է Զուարթնոց եկեղեցու պեղումներին վերաբերեալ զրոյցներն ու թիւրիմացութիւնները, բայց խնդրի կարեւորութիւնը հարկադրում է մի քանի դիտողութիւններ ևս մեր կողմից աւելացնել, մանաւանդ որ այդ յօդուածում ի միջի այլոց քըննութեան են ենթարկուել մեր կարծիքները:

Այն հարցը, թէ արդեօք կարող է Զուարթնոց եկեղեցին ա. Լուսաւորչի հիմնած Սայր տաճարը լինել, կամ իսկական ա. Էջմիածինն այժմեան Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների տեղում շինուած լինել՝ արդէն փակուած պէտք է համարենք: Յիրաւի նոյն ռուս թղթակիցներէից մէկը, որոնց մասին յիշում է Յուսիկ Սրբադան, լսել է իբր Տ. Խաչիկ վարդապետի բերանից, թէ նորա ձեռքում հին հին վաւերագրեր կան, և զոցա հիման վերայ ոչ միայն հարցը զննել, այլ և հաստատել կարելի է. բայց յայտնի է արդէն, որ ինքը Հ. Խաչիկի փոխանակ խորհրդաւոր վաւերագրերը հանդէս բերելու, հրապարակական հերքումով «անհեթեթութիւն» անուանեց բոլոր այգալիսի զրոյցները: Նոցանով զբաղուել ներքի կլինի այսուհետև ուրեմն այն ժամանակ միայն, երբ իրօք հրապարակել են և չտեսնուած ու չտեսնուած վաւերագրերը, որոնք կախարդական զօրութիւն ունին անհեթեթութիւնն իրողութիւն զարձնելու:

Այլ է խնդիրը ս. Լուսաւորչի մասունքների մասին: Հարկաւ այստեղ եւս, ինչ վերաբերում է այն կէտին, թէ արդեօք կարող են Զուարթնոց եկեղեցու սիւնների տակ ս. Լուսաւորչի նշխարներ դանուիլ՝ հարցը վերջացած պէտք է համարուի: Բաւական է շեշտել, որ այս եկեղեցու շինութեան նկատմամբ իսկական արժէք ունի միայն ժամանակակից Աբէէոսի պատմածը, իսկ աւելի ուշ ժամանակի վկայութիւններն այն լրացուցիչ տեղեկութիւնները կարելի է առնել, որոնք նորան ուղղակի չեն հակասում: Եւ որովհետեւ Աբէէոս ս. Գրիգորի անուն ամենեւին չի տայիս եկեղեցին նուիրում է, առում՝ Երկնային Զուարթնոց, եւ ոչ ս. Գրիգորի անուն՝ անհնարին է, որ նորա հիմքում նշխարներ դանուին: — Սակայն Յուսիկ սրբազանի արծարծած խնդիրների մէջ կողմնակի շատ կէտեր կան, որոնք նորանոր առարկութիւններ են վերցնում, եւ մեր խօսքը դոցա մասին կլինի:

Նա հերքում է մեր այն կարծիքը, թէ ս. Լուսաւորչի նշխարները հաւանականաբար «շարժական են դարձել»՝ Գիւտ կաթուղիկոսի օրով եւ առաջին անգամ ս. Գրիգորի անուան նուիրած Դուինի Մայր եկեղեցու հիմքում դրուել: — Յիրաւի մեր «Հարեանցի նկատողութեան» մէջ անուշադիր էինք թողել Փարպեցու այն յիշատակութիւնը, որից երևում է, թէ արդէն 450 թ.ին, Վարդանանց ժամանակ, ս. Գրիգորի նշխարները «շարժական» սրբութիւն էին: Բայց դորանով հերքւում է մեր նկատողութեան մի կէտը միայն՝ այն որ ս. Լուսաւորչի նշխարները Գիւտ կաթուղիկոսի օրով չեն իրենց հանդստարանից հանուել, այլ աւելի վաղ՝ իսկ թէ այդ նշխարները բերուել են Դուին եւ առաջին անգամ այդ եկեղեցին է ս. Գրիգորի անուան նուիրուել՝ զա մի կարծիք է, որը հաստատ պահելու դեռ բաւական հիմունքներ ունինք: Մինչև անգամ, եթէ ս. Վարդանի, իբրեւ եկեղեցին շինողի՝ մասին եղած յիշատակութիւնը բոլորովին հիմքից զուրկ չհամարենք, կարելի է մտածել, թէ յատկապէս այդ եկեղեցին նուիրադործելու համար եւ բերում է ինչին ս. Լուսաւորչի նշխարներն ու ապա իբրեւ սրբութիւն պահուած: Փարպեցին չի յիշում, թէ «դառք պաշտօնէիցն Գրիստոսի»

որակից ելան Հայաստան վերադարձող նախարարների դիմաց. դուցէ Դուինից էին ելնում և Դուինը մի տեսակ կենտրոն էր դարձել եկեղեցական վարչութեան արդէն այդ ժամանակ՝ ս. Սահակի և Մեսրոպի մահից յետոյ. իսկ Ռիւս կաթողիկոսն է յիշուում իբրեւ Աթոռը Վաղարշապատից Դուին փոխադրող նորա համար, որ այս ժամանակամիջոցում իսկական կաթողիկոս չի եղել և Ռիւս պէտք է համարուէր անմիջական յաջորդ ս. Սահակի: Այսպիսով բաւական բան կարգուի ի միջի այլոց նաև այն հանգամանքը, թէ ինչու ս. Յովսէփի նախագահութեամբ գումարուած ժողովը Դուինին կից Արտաշատում էր: Ինչ իրն առաջի պարզ կլինի երբ ուղղենք մեր մի ուրիշ սխալը: Երով համարել էինք ս. Գրիգորի նշխարները «եկեղեցու հիմքում» դրուած, մինչդեռ եկեղեցւոյ նախնական սովորութիւնն է եղել սեղանի ներքեւ կամ վերան դնել սրբոց մասունքը: Թէ որչափ հին է այդ սովորութիւնը՝ դժուար է ասել. միայն Գ. դարի վերջերին այնչափ ընդհանրացել ու հաստատուել էր, որ ս. Ամբրոսիոս յանձն չէր առնում եկեղեցի օրհնել, եթէ նորա մէջ սուրբի մասունք չգտնուէր: Մեղանում ևս յայտնի է, որ արդէն ս. Լուսաւորիչ իւր կառուցած եկեղեցիների մէջ գնում էր ս. Յովհաննու և ս. Աթանաղինէի մասունքը. իսկ Դ. և. դարերի այն սուրբերի զերեզմանները, որոնց վերայ եկեղեցի է կառուցած՝ գտնուում են սեղանի տակ: Վերջին հանգամանքը բաւական լոյս է սփռում նաև Զուարթնոց եկեղեցուն վերաբերեալ մի հարցի վերայ, որին յետոյ կդառնանք:

Յամենայն դէպս ս. Լուսաւորիչի նշխարները 450 թ. ին մէջտեղ կային, և երբ նորա անունով մի եկեղեցի էր շինւում՝ այդ ժամանակ եկեղեցւոյ մէջ տիրող կարգերը զրեթէ պահանջում էին, որ այնտեղ բերուէին: Ո՛րակից բերուեցան՝ այդ ևս պարզ յայտնի է: Նշխարաց զիւտի պատմութիւնները, զանազան բացատրութիւններ կարող են վերցնել ինչպէս կոեսնենք, բայց պատմական փաստը հերքել չեն կարող: Փաւստոսի պատմութիւնը կասկածի տեղիք չի թողնում, որ ս. Լուսաւորիչ սկզբից և եթ թաղուած է

եղել Թորդանում և այնտեղ նորա մօտ յետոյ տարել թագել են ս. Վրթանէսին և ս. Յուսիկին: Պ. Կոստանեան իւր մանրամասն նկարագրութեան մէջ հարկաւ այդ կէտն ևս ուշադրութեան է առել, բայց զուր տեղն աշխատում է համաձայնեցնել զորա հետ հովիւների ու Գառնիկ ճգնաւորի մասին եղած զրոյցը: Ինչպէ՞ս հաւանական կլինի «որ այդ ճգնաւորը ս. Լուսաւորչի աշակերաններից մէկն էր», քանի որ նոյն զրոյցը յառաջ բերող բոլոր պատմութիւնների մէջ խօսքը մի, Զենոն կայսեր ժամանակ եղած, Գառնիկի մասին է, և արդէն Խորենացու ասելը, թէ «զկնի յետ ըագում» ժամանակաց յայտնեցաւ ճգնաւորի ումէմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ՝ պարզ կերպով մասնում է իրեն: Ինչն զրոյցը մեր հին «տօնական»ների մէջ վերջաբան է կազմում: «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին» վերնագրով մի վկայաբանական գրութեան, որ փոփոխած ձևով մտել է «Յայտնաւորք»ների մէջ: Երկու օրինակն ևս յառաջ են բերուած «Արարատ»ի ներկայ համարում: Իսկ նախընթաց համարում տպուեցաւ այն պատմութիւնը, որ մեր եկեղեցում կարդացուել է «Գիւտ նըշխարաց» տօնին՝ անշուշտ իբրեւ բացատրութիւն այդ տօնի ծագման:— Ճշմարիտ է, այդ զրոյցը ներկայ խմբագրութեամբ չէր կարող ծանօթ լինել և. դարու մի հեղինակի, բայց պէ՞տք է արդեօք և. դարի հեղինակ համարենք մի պատմիչի, որ այսպիսի աղբիւրներից է քաղել իւր պատմութիւնը... Այլապէս մենք համաձայն ենք, որ ոչ միայն այն է սխալ, թէ Գառնիկին նշխարները յայտնուել են և. դարում, այլ և ամբողջ զրոյցը շատ ուշ ժամանակի ծնունդ է, որոշ զիտումներով ստեղծուած: Մի՞թէ կարելի է լրջօրէն բնորոշել, որ ս. Լուսաւորիչ անյայտութեան մէջ վախճանուեց և երկար ժամանակ ոչ ոք՝ նոյն իսկ իւր երկու զաւակները, չհետաքրքրուեցին իմանալու, թէ ինչ է պատահել նորա հետ: Ինքը Խորենացին արդէն ակամայ յիշեցնում է, թէ ս. Լուսաւորչին այստեղ ում են կամեցել նմանեցնել: Հայ ժողովրդի իբրեւ մի նոր Խորայէլի առաջնորդ* ս. Գրիգոր՝

* Համ. Ագաթանգեղոս. Թեֆլիս, 1882. էջ 492.

պէտք էր նաև «իրբե զՄովսէսն զայն ի հնումն» անյայտութեան մէջ, արտաքոյ կարգի մահով վախճանած լինէր: Ահա հասարակ նորա ճշնաւորական կեանքի մասին Ագաթանգեղոսի և ուրիշների պատմածները շատ զժուար է հաշտեցնել ժամանակակից իրականութեան հետ: Առսաւորչի օրով իսկական կրօնաւորութիւն դեռ գոյութիւն չունէր. Եգիպտոսի և Ասորիքի անապատերում դեռ նոր զօրա սկիզբն էր զբուռում և այդ մասին ո՛չ ոք Հայաստանում լսած լինել չէր կարող, ո՛ւր մնաց թէ «մենաստաններ լինէին, նոցա միջից կարելի լինէր «աշակերտ»ներ ժողովել: Մի պատերազմոյ, դեռ նոր քրիստոնէութիւն ընդունած ժողովուրդի մէջ ի՞նչ հոգ կար մենաստանների համար, և արդարութիւն էր, որ այդ ժողովուրդի լուսաւորիչը իւր առաքելական մեծ գործը թողնէր՝ «լեռնակեաց, մենակեաց, սորամուտ, ծակախիթ եղեալ, և զառօրեական խոտաբուտ ճարակօքն վճարել»: արդեօք նոյն խօսքը, որ քրիստոնեայ մարդիկ ս. Արիստակէսին էին ուղղում՝ աւելի իրաւունքով նորա հօրը չէին ասի. «Աաւ է քեզ գործ մշակութեանն Աստուծոյ՝ քան զայդ մենաւորութիւն բնակութեան յանապատս»: * Նոյն Ագաթանգեղոսի նկարագրութիւնից պարզ երևում է, որ նա այսպէս և ընդունել ու վարուել է: Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ երկու իրարից ակներև տարբերութիւն կ'ետեւում մինչև իսկ հակասական՝ աւանդութիւններ իրար են յերիւրուած, և անշուշտ ճշնական կեանքին վերաբերեալ կոտորներն աւելի ուշ են յառաջ եկել, դարավերջի կամ յաջորդ դարի գաղափարներն այս դարի սկիզբն են փոխադրում և իրբե կարկատան մնում. մինչդեռ իսկութիւնն այն է, որ ս. Առսաւորչի՝ «Ձաւետարանական ընթացան և զվերակացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ՝ շնորհօք Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր, և առաւել փութայր դուն եղեալ՝ զամենայն ոք յորդորելով առ ի բարեացն քաջալերութիւն ... Զտայր քուն աչաց և ո՛չ նինջ արտեանաց, և ո՛չ հանգիստ իրանացն, մինչև հասանել ի հանգիստ Տեա-

* Նոյն էջ. 495.

ուրն»։* — Ամենայն հաւանականութեամբ նա վախճանուեց ուրեմն իւր մերձաւորներով շրջապատուած և թաղուեց այնպէս, ինչպէս վայել էր թաղել թագաւորի հաւասար իշխանութիւն ունեցող և առաքեալների նմանող հայրապետին, — իւր սեփական կալուածքում՝ Թորդանում։ Իսկ Գառնիկ ճգնաւորի զրոյցն իւր յարակից պարագաներով ստեղծուեց այն ժամանակ, երբ ս. նշխարներ գտնելը մի ընդհանրացած սովորութիւն էր՝ ընդհանրացած էր նաեւ այն հայեացքը, թէ գաղափարական սրբութիւնը ճգնական, կրօնաւորական կեանքն է, և սուրբերի սուրբ լուսաւորիչ չէր կարող այդ մասում թերի գտնուած լինել։ — Թէ երբ և ի՞նչ ճանապարհով սկիզբ զրուեցաւ մեր եկեղեցւոյ մէջ կրօնաւորական կեանքի՝ ցոյց են տալիս Փաւստոսի պատմածները Գանիէլ ասորու և նորա Եպիփան ու Շաղիաւոյ աշակերանների մասին. Ասորիքը, ինչպէս յիշեցինք, կրօնաւորութեան ծննդավայրերից մէկն էր և միայն այս կէտում չէ որ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Գ. Ն. դարերի հայ-քրիստոնէութեան վրայ։ Բուն կրօնաւորական-վանական կեանքի հաստատողն ու կազմակերպողը եղաւ յետոյ Մեծն Ներսէս. բայց թէ դեռ նորա ժամանակ որչափ խորթ էր այն հայ ժողովուրդի ու նորա իշխողների ըմբռնմանը և զգացմունքներին՝ երեւում է Պապ թագաւորի հանած բուռն հալածանքից։ Իսկապէս դարեր պէտք էին՝ պէտք էր Արաբների սոսկալի բռնութեան ներքոյ երկար ժամանակ սերունդէ սերունդ ձմլուէր այդ ժողովուրդը, մինչև նորա մէջ բաւական թուով մարդիկ գտնուէին, որ աշխարհից ձանձրացած յօժարէին դէնք ու զրահ թողնել, լեռներ ու անապատներ քաշուել, և այսպէս բազմանային ու ճոխանային մեզանում վանքերը։

Սակայն մենք շեղուեցանք բուն խնդրից։ — Ընդունելով որ ս. լուսաւորիչ սկզբից և եթ թորդանում էր թաղուած և առնելին յայտնի էր նորա նշխարների տեղը՝ մենք, ինչպէս ակնարկեցինք, անհաւանական չենք համարում, որ այդ

* Նոյն էջ. 508.

նշխարներն առաջին անգամ իրենց տեղից շարժուած լինին
 ս. Լուսաւորչի վերջին շառաւիղի (ս. Սահակի) մահաց յետոյ
 և սորա տան, կալուածների ու իրաւունքների ժառանգ. ս.
 Վարդանի ձեռքով՝ Դուինի մայր տաճարի կառուցման առ-
 թիւ: Ապա և ոչ մի վաստ չենք գտնում Յուսիկ սրբազանի
 խօսքերի մէջ, որ հերքէր մեր կարծիքը, թէ «Քաղաքու-
 դաշտի ս. Գրիգորի» մասին եղած մի շարք տեղեկութիւն-
 ներ կարող են վերաբերել այս ս. Գրիգորին և ոչ Զուարթ-
 նոց եկեղեցուն: Մենք ոչ թէ պնդում ենք՝ «Քաղաքու-
 դաշտը այստեղ պէտք է Դուին հասկանալ», այլ վկայու-
 թիւն ենք բերում «Հին յիշատակարաններ» — Հայ. Եկե-
 ղեցւոյ ժողովոց երկու համաւճռտ պատմութիւնների, որ մեր
 մի շարք ձեռագիրների մէջ գտնուում են, մէկը Յովհան Օձ-
 նեցու անունով և միւս՝ աւելի կրճատն ու հաւանականաբար
 նախնականը, անանում, — և զրեթէ նոյն խօսքերով հետե-
 ւեալն են աւանդում. «Հինգերորդ ժողով արար Բաբգէն կա-
 թուղիկոսն ի Քաղաքուդաշտի, ի Ժ. ամի Կաւատայ Պարսից
 արքայի վասն Ակակայ և Բաբծումայ, որք Նեստորի աղան-
 դովն ապականէին զարեւելեայսն, որ և զրեաց թէ՛ մի՛ խո-
 տորիք ի բանս նոցա, զի մեք ամենեքեան հաւատացեալ եմք
 ի մի ուղիղ հաւատ՝ Յոյնք, Հայք, Վիրք և Աղուանք. և էր
 այս յաւուրս Զենոնի կայսեր և Անաստասայ ուղղափառաց»:
 Արդ, այս տողերը դրողն անկասկած աչքի առաջ է ունեցել
 Բաբգէնի թուղթը. մինչև անշամ շատ բառեր նոյնութեամբ
 նորանից են աւնուած.* իսկ թղթի մէջ պարզ ասուում է,
 որ ժողովը տեղի է ունեցել Դուինում: Զի՞ հետեւում
 միթէ, որ եղել են ուրեմն «Քաղաքուդաշտ» ասելով «Դուին»
 հասկացող հեղինակներ: Եւ եթէ ուրիշ՝ մեր կարծիքով սո-
 ցանից աւելի ուշ ժամանակի, հեղինակներ** Քաղաքուդաշտն
 այստեղ Վաղարշապատ են հասկացել, և մինչև այժմ՝ յա-
 մաութեամբ պահուում է այդ ակներե սխալ տեղեկու-

* Համ. Դիւք թղթոց եր. 42, 45, 46.

** Յիշեալ զբուածքների մէջ վերջին ժողովը Մանազկերաւն
 է. ուրեմն և հաւանական է, որ Բ. դարու դործ լինին նաքա:

Թիւներ, թէ Բաբելոն կաթողիկոս Վաղարշապատում է ժողով գումարել՝ ինչո՞ւ նոյն մարդիկ չէին կարող «Քաղաքուգաշտի ս. Գրիգորի» համար ասածը Վաղարշապատի համար հասկանալ: Որ ժ. գարի պատմիչներ Վաղարշապատին են Քաղաքուգաշտ ասում, այդ մենք ինքներս զիտէինք ու յիշել ենք. բայց արդեօք իրաւո՞ւնք է տալիս այդ անդելու, «Թէ Քաղաքուգաշտը միշտ Վաղարշապատն է եղել և ոչ Գուինը».— հենց այդ է, որ չենք ընդունում:

Հարկ չենք տեսնում նաեւ, որ նոր ի նորոյ պատմին մեզ, թէ ե՞րբ է այրուել և ե՞րբ վերաշինուել Գուինի եկեղեցին, քանի որ ինքներս այդ պատմել էինք: Եկեղեցու շինութիւնն ըստ Սերէոս ԻԳ. գլ. աւարտած էր, ճշմարիտ է, արդէն ներսէս Գ. ի նախորդ— ո՞չ թէ Նգրի, այլ Կոմիտասի օրով, բայց չէ՞ որ այդ միջոցին Գուինը շատ ծանր աղէտի ենթարկուեցաւ. արտք ասաջին հրոսակները, որ «ստտակեցին սրով զբաղմութիւն քաղաքին և առեալ զաւար և զկապուտ քաղաքին ելին».— ղուցէ մայր տաճարն ևս չէին խնայել և նա վերանորոգութեան պէտք կուենար: Մենք էլ այն կարծիքն էինք յայտնել, թէ Կաղանկատուացու յիշածը Քաղաքուգաշտի ս. Գրիգորի շինութեան մասին՝ կարող է այսպիսի մի նորոգութեան վերաբերել: Գորանով մենք ընդունած չենք լինում ամենեւին, որ Կաղանկատուացու պատմածը բառացի կերպով ճիշտ է. մեր խօսքը միայն անուենների մասին է: Հայոց կաթողիկոսը Կոստանդին կայսեր «հայրագիր» եկեղեցու նաւակառիք ևն, — առասպելներ են հարկաւ. Կոստանդ կայսրը ոչ աւելորդ զբամ ունէր, որ Հայաստանում եկեղեցի շինէին, ոչ ժամանակ՝ զբօսանքներ կատարելու և նաւակառիքների յաճախելու, ոչ էլ Հայաստանից պէտք է վարպետներ տանէր իւր պալատում՝ եկեղեցի շինելու համար, քանի որ այդ վարպետներն էլ Յունաստանից էին եկել: Կաղանկատուացին առհասարակ անվտանգելի պատմիչ է, իսկ այս գլխում զրեթէ ոչ մի ուղիղ նախադասութիւն չունի. բաւական է յիշել, որ նորա ասելով Կոստանդ կայսրը Հայաստանից վերադառնալիս ճանապարհէն մեռաւ, մինչդեռ իրօք 14 տարի իշխել է այ-

նուհետև: Այսպիսի պատմութեան լարող են միայն մութ յիշողութիւն լինել ստոյգ գէպերի, և մենք միայն պատմութեան ոգին ի նկատի ունենալով, առանց մտաբերելու քսի, որ առնուած է Կաղանկատուացուց՝ ենթադրել ենք, թէ գուցէ այստեղ Դուինի ս. Գրիգորի մասին է խօսքը: Իսկ ի՞նչ է եղել բուն իրողութիւնը, ի՞նչ շինութիւն է արել Ներսէս Գ. և ինչպէս պէտք է հաշտեցնել այդ շինութեան մասին եղած տարբեր պատմութիւնները՝ այդ պարզելու համար մենք կաշխատենք նախ նորա հայրապետութեան և նորա օրով տեղի ունեցած կարեւորագոյն գէպերի ժամանակադրութիւնն ստուգել՝ ուղիղ չհամարելով Յուսիկ սրբադանի տուածը:

Ներսէս Գ. հայրապետական աթոռ պէտք է բարձրացած լինի յիրաւի 641 թ. ինչ որովհետև Սեբէոս, ժամանակակից և անպայման արժանահաւատ պատմիչը՝ ինչպէս Դուինի առաջին առումն, այնպէս և նոյն ժամանակ տեղի ունեցած եղբի մահը և Ներսէս Գ. ի յաջորդութիւնը դնում է այն խառն, կարճ ժամանակամիջոցում, որ անցաւ Հերակլի մահից յետոյ (441 թ. 24 մայիս), մինչև նորա չորեքտասանամեայ թոռ Կոստասի կամ Կոստանդի թագաւոր նստելը (նոյն թուի աշնանը*): Ն՞րք եղաւ Զուարթնոյ եկեղեցու շինութեան սկիզբը՝ Սեբէոս որոշ չի դնում, բայց նորա պատմութեան կարգին հետեւելով, ամենահաւանական պէտք է համարենք 648 կամ 649 թ. ը: Նստում է, որ Կոստանդ իւր թագաւորութեան հինգերորդ տարին, այսինքն 646-ին՝ արսորից վերադարձրել է Աստուան — Վարադաիրոց Բագրատունուն, և առանձին շնորհներ արել նորա որդի Սմբատին. ապա Վարադաիրոց փախստեամբ Հայաստան է եկել, Կիւրապաղատութեան պատուի արժանացել և չստացած վախճանուել, Թէոփորոս Ռշտունին զօրավար կարգուելով եկել է Հայաստան, — իսկ «ի դալ միւսում ամի» Արաբացիը նոր արշաւանք են սկսել, «յամին երկրոր-

* Geschichte der Byzantinischen Litteratur, — K. Krumbacher 2. te Aufl. München, 1897 p. 951.

դի» դրաւել Արցախու բերդը: Թէպէտ այս վերջին տեղում
ասած է «յամին երկրորդի Աոստանդին», բայց ակներե թիւ-
քիմացութիւն է դա. նկարագրուած դէպքերը չեն կարող
642 կամ 643 թ.ին կատարուած լինել, այլ շատ յարմար
են գալիս 648 ին. և պէտք է ենթադրել, որ Սեբէոսն ինքը
«յամին երկրորդի» ասելով կամեցել է կապել նախընթացի
հետ, իսկ մի ուրիշը՝ պահասաւոր գտնելով այդ որոշումը,
աւելացրել է ժամանակակից կայսեր անունը:—Ահա այս
դէպքերից յետոյ գալիս է եկեղեցւոյ շինութեան նկարա-
գրութիւնը և նորան հետեւում է անմիջապէս Յունաց և
Հայոց եկեղեցիների մէջ եղած խարութիւնները վերացնելու
համար կայսեր հրաման ապր և Դուինի ժողովի գումարումը:
Վերջին դէպքերը կապ ունին անշուշտ այն հանգամանքի
հետ, որ Կոստանդ 648 թ.ին հրատարակեց իւր «Տիւպոս»
կոչուած նշանաւոր հրովարտակը, որով արդելում էր իւր
պապի ժամանակից ծագած «ներգործութեանց» և «կամքերի»
վէճերը, և խոսիւ հետամնւա էր այնուհետեւ պետութեան
բոլոր սահմաններում իւր հրամանները հաստատել տալու,
եկեղեցական միութիւն վերականգնելու: Դուինի ժողովը
պէտք է ուրեմն գումարուած լինի 649 թ.ին, կամ աւելի
հաւանականութեամբ 650 ին. որովհետեւ Դուինի մայր եկե-
ղեցւում կայսեր և կաթողիկոսի միասին հաղորդուելուց յե-
տոյ վերջինիս ընդդիմախօս եպիսկոպոսն իւր խօսակցու-
թեան մէջ ասում է, թէ ժողովը չորս տարի առաջ է եղել.
իսկ Կոստանդ կայսրը Հայաստան կարող է եկած լինել միայն
653—654 թ.ին համաձայն Սեբէոսի վկայութեան, թէ նորա
թագաւորութեան տասներկուերորդ տարին Հայերն աղա-
տուեցան Յոյներից և հպատակուեցան արարներին, որ և
բոլորովին համապատասխան է արտաքին պատմութեան ցու-
ցումներին: Այդ թիւը, որի ստոյգ լինելն անհերքելի
վկայութիւններով հաստատել կարելի է մի հաստատուն
կուռան է Սեբէոսի տուած միւս տեղեկութիւններն ևս հաս-
տատուելու և ճշտելու համար: Ըստ այսմ՝ կայսրն ու կաթո-
ղիկոսը հաղորդուեցան միասին Դուինի ս. Գրիգոր եկեղեցւում
654 թ.ին. պետութիւնն ամենաժանր կացութեան մէջ էր այդ

ժամանակ և շատ հասկանալի է Սերէոսի հաղորդածը, թէ հանգամանքներն ստիպեցին կայսեր շտապով մայրաքաղաք վերադառնալ: Նորա հետ գնաց կաթողիկոսը և բացակայեց աթոռից վեց տարի. ուրեմն նա վերադարձաւ և շարունակեց եկեղեցու շինութիւնը (60 թ. ին: Այդ կրկին ձշախ համաձայն է զալիս ժամանակակից միւս դէպքերի նկորագրին: Սերէոս այստեղ վերջացնում է իւր պատմութիւնը՝ յիշելով, որ նոյն տարին Հայերը Յունաց իշխանութեան ներքոյ մտան և Համադասոյ Մաթիոնեան կիւրապարառ կարգուեցաւ. Արաբացոց մէջ մեծ խռովութիւններ ու ներքին պատերազմներ տեղի ունեցան, որոնցից յաղթող ելաւ և բոլոր երկիրներին տիրապեանց Մաւրաս. իսկ Մաւրաս միահեծան ամիրայետաւ է եղել 661 թ. ին: Երբ նա այդ տողերը գրում էր, անշուշտ դեռ կենդանի էր Ներսէս Գ.: Այնուհետեւ Հայերը կրկին հպատակեցան Արաբացիներին և, ըստ Ասողիկի, Ներսէս Գ. ի խնդրանք, ըստ Ղևոնդի՝ իւր իշխանութեան երկրորդ տարին՝ Մաւրաս կամ Մուաւիա ամիրայետը Հայոց իշխան կարգեց Գրիգոր Մամիկոնեանին: Ներսէս Գ. ուրեմն դեռ կենդանի էր 662—663 թ. ին* և վախճանած պէտք է լինի ամենայն հաւանականութեամբ 663-ին:

Ժամանակագրութիւնն այսպէս ստուգելուց յետոյ, յարակից դէպքերն ևս պարզելու համար՝ մենք պէտք է Սամուէլ Անեցու նման յետին դարերու ժամանակագիրների պատահական տեղեկութիւններն ու զանազան Պատմաճեան-

* Ասողիկ նորա մահը դնում է Հայոց ճի. (120) թ. ին. ըստ իս վրկչական թիւ ստանալու համար դորա վերայ պէտք է աւելացնենք՝ ո՛չ թէ 551, ինչպէս սովորաբար անում են, այլ 553: Նդել են ուրիշ նկատողներ ևս, որ հները Հայոց թուականի սկիզբ պէտք է համարած լինին 554, և ո՛չ 552 թ. ը: Մենք կաշնատենք ասպացուցանել այս և դորանով աւելի ևս անկասկածելի դարձնել մեր մի ուրիշ կարծիքը, թէ Հայոց թուականը Ներսէս Բ. Աշտարակեցու 554 թ. ին գումարած Գուրինի նշանաւոր ժողովումէ հաստատուել: Այս խնդրին կդառնանք ստիպան ուրիշ անգամ, երբ բաւականաչափ փաստեր կլինին մեր ձեռքում:

ների կարծիքները չժողովներ ու աշխատենք անպատճառ միմեանց հետ համաձայնեցնել, այլ ժամանակով անմիջ մօտ և վստահելի աղբիւրները քննենք ու զորա համեմատ միւս մեր լսածների մէջ բուն իրականութիւնը մեզ պատկերացնել աշխատենք: Մեր կարծիքով այստեղ առաջին կարեւոր հարցն է թէ երբ և ի՞նչ պատճառաւ Զուարթնոց եկեղեցին ս. Գրիգորի անունով սկսան կոչել: Սերէոսի օրով, Ներսէս Շինողի կենդանութեամբ՝ նա այս վերջին անունը չի կարող կրած լինել, ինչպէս տեսանք Շինողը նուէր էր բերել այն երկնային Զուարթնոցներին— դուցէ մի օրոշ դիտաւորութեամբ: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հրեշտակների պաշտամունքն ու աստեղաարութիւնը շատ հին չէ եկեղեցւոյ մէջ: Այդ պաշտամունքն արծարծողը և հրեշտակների մասին դաւարանական տեսութիւններ հաստատողն եղան զլսաւորապէս Ն. դարում Գիոնէսիոս Արիոպապացու անունն ներքոյ հրապարակ ելած դրքերը: Երբ Ներսէս Գ., որ իբրեւ յունական կրթութիւն ստացած մարդ լաւ ծանօթ էր անշուշտ այդ տեսութիւններին՝ կաթողիկոս դարձաւ, հաւանականաբար Հայոց եկեղեցու նախնականք և պարզ կարգերի մէջ ոչինչ չգտաւ հրեշտակների վերաբերեալ, և այդ նորան շատ խորթ էր թուում: Առաւելու չի տեսիլը խիստ յարմար առիթ էր երկնային զուարթունքների անունը փառաւորելու և մեր եկեղեցւոյ պաշտամունքի մէջ մի՛ իւր կարծիքով զգալի պահաս լրացնելու, և ահա նա Զուարթնոցների անունով կոչեց իւր կառուցած եկեղեցին: Սակայն Հայ Ժողովուրդը չընտելացաւ այդ անուն և, սովոր լինելով եկեղեցիների հետ միշտ որեւէ սուրբի յիշատակ կապել՝ այդպիսի մի յիշատակ էր որոնում նոր անուն դնելու համար: Հարց է՝ արդեօք Ը. դարում արդէն այդ փոփոխութիւնը տեղի ունեցե՞լ էր և երբ Աւոնդ պատմագիրը Ներսէս Գ. ին «շինող սրբոյն Գրիգորի», է անուանում, այս եկեղեցին ունի ի նկատի: Ըստ երեւութին միայն զբական պատասխան կարելի է տալ այդ հարցին, ինչպէս և արել է Յուսիկ Սրբազան: Թէպէտ մեր յետոյ եկող պատմիչների համաձայն Ներսէս Գ. Արտաշատում ևս ս. Գրիգորի եկեղեցի է շինել և դուցէ ուրի

շինութիւններ ու նորոգութիւններ է արել, բայց քանի որ Սերէոս միայն Զուարթնոց եկեղեցին է յիշում՝ իբրեւ պարծանք նորա շինարարութեան և ուրիշներն էլ կենտրոնական տեղ միշտ դորան են տալիս՝ պէտք էր առանց այլեւայլութեան համաձայնէինք Սրբազանի հետ: Եւ սակայն, եթէ նոյն այս ս. Գրիգորի նկարագիրն է, որ տալիս է Ղևոնդ իւր պատմութեան Ե. գլխում՝ պատմելով նորա աւարի ենթարկուելը Ը. դարի սկզբում, — ճշտեղից ստացաւ նա «ղվայելչութիւն երևելի և պատուական սպասուցն, որ ի նմա ամբարեալ թագաւորացն, իշխանաց և նախարարաց աշխարհին»: Եկեղեցւոյ շինութիւնից յետոյ դեռ յիսուն տարի չէր անցել և այդ ժամանակամիջոցում մեր աշխարհը սեփական թագաւոր չէր ունեցել. մտածել թէ խօսքը Յունաց կայսրների մասին է՝ այն կայսրների, որոնց երեսից խեղճ՝ երկիրը միայն աւերածութիւններ ու աւարառութիւններ էր տեսել, — և թէ նոյս հետ միացած հայ իշխաններն ու նախարարներն ամէն ջանք դործ էին զրել յատկապէս այս եկեղեցին ճոխացնելու, անտեղի կլինէր: Մեր կարծիքով այդ նկարագիրն այն դէպքում միայն կարող է յարմարուել Զուարթնոց եկեղեցուն, երբ ենթադրենք, որ Դուինի ս. Գրիգորից այստեղ էր փոխադրուել հայրապետանոցը՝ դարերի ընթացքում ժողովուած իւր արդ ու զարդով, իւր սպասներով, իւր սրբութիւններով, — փոխադրուել էին ի միջի այլոց ս. Գրիգորի նշխարները և փոխադրել իրենց հետ ս. Գրիգորի անունն այն հայրապետական եկեղեցուց այս եկեղեցու վերայ: Եւ այս կարծիքը, որով մի շարք մութ խնդիրներ մի անդամից կախրվուէին՝ առանց հիմունքի չէ:

Յուսիկ Սրբազան զուր տեղը մի տեսակ անխորհուրդ դործ է համարում Զուարթնոց եկեղեցու կառուցումը: Պէտք է յիշեցնենք կրկին, որ Ներսէս Գ. կաթողիկոս եղաւ Դուինի առաջին առումից անմիջապէս յետոյ: Յովհաննէս պատմագիրը պատմում է, որ երբ Հայոց իշխանները կամենում էին նորան Եզրի տեղ հայր. աթոռ բարձրացնել, «նա յապշութիւն լեալ յանհնարին կոտորելոցն, որ ի զերելոյ քաղաքին՝ գաղսնագնաց փախտաւայ լինել խորհեր»:

իրր ոչ կարող կալ ի քաղաքավարութեան այնմ ատի-
ճանի մեծի: Իսկ երբ «յողոքական բանից և ի սարկելոյ
նախարարացն հնաղանդեալ հաստատէր» — գուցէ սիրտը չէր
տալիս այլ ևս այդ աւերածի մէջ նստել, գուցէ և նախասե-
սում էր այն բոլոր չարիքը, որոնց պէտք է ենթարկուէր
հայրապետանոցը Արաբացոց յաջորդ արշաւանքների և տի-
րապետութեան ժամանակ՝ երկրի քաղաքական կենտրոնում
գտնուելով, բռնակալ վարիչների, աւարառուների և ընչաքաղց
հարկահանների աչքի առաջ: Եւ նա ամենայն հաւանակա-
նութեամբ մտքում գրեց հայրապետական աթոռը իւր նախ-
կին բնակավայրը՝ Վաղարշապատ, փոխադրել: Բայց արդեօք
բուն կաթողիկէի մօտ բնակութիւն հաստատելու առանձին
անյարմարութիւններ կային, ահողը նեղուածք էր, օղը լաւ
չէր, և այժմեան Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների հոխ-
սուն գիւրքը, չորս կողմի աղատ տարածութեամբ, շինութիւն-
ներ անելու, պարտէզներ ու ծառատունկներ անկելու մեծ
յարմարութեամբ՝ նորան աւելի էր գրաւում. թէ ժամա-
նակն այդպէս էր, նա յիրաւի իւր անմիջական նախորդ-
ների և յաջորդների նման բռնուած էր շինարարութեան
«գեղեցիկ իմն մոլութեամբ»: Կանգուն կաթողիկէն քակել և
աւելը նորը կառուցանել չէր վստահանում, իսկ ինքն
աւելի փառաւոր, հայրապետական աթոռի պերճութեան և
իւր ճաշակին աւելի համապատասխան տաճար կկամենար
ունենալ. — յամենայն դէպս առանձին եկեղեցի կառուցա-
նելով այստեղ՝ նա երեւի ոչնչով մեղանչած չէր համարում
իրեն կաթողիկէի նուիրականութեան դէմ: Բնդհակառակն,
Զուարթնոց անուամբ ս. Լուսաւորչի տեսլեան յիշատակը
վերականգնելով՝ նա մի խորհրդաւոր կապ էր հաստատում սորա
և Միածնի իջման վայրի մէջ. գուցէ այստեղ մի խաչ, մի
արձան ևս կար ս. Լուսաւորչի և առաջին քրիստոնեայ թա-
գաւորի սրտառուէ հանդիպումը յիշեցնող: Մի խօսքով Վա-
ղարշապատն իւր ամբողջ շրջապատի հետ նուիրական յի-
շատակների մի հանդիսավայր էր, և երբ հայրապետը նորա
սուրբ եկեղեցիների մօտ բնակութիւն էր հաստատում, միև-
նոյն էր թէ նախկին Մայր Աթոռումն է: Կարելի է Կոմիտաս

կաթուղիկոսն ևս իւր շինած ս. Հռիփսիմի մօտ բնակութիւն ունէր, որի «եկեղեցապանն» էր եղել առաջ, և կրկին կաթուղիկէն էր մնում Մայր տաճար: Այդպէս Ներսէս Գ. կարող էր մի նոր եկեղեցու մօտ բնակել, և Մայր տաճարը մնար դարձեալ ինչ որ էր:

Նա ինքը հարկաւ հազիւ թէ նպատակին հասած և անձամբ Աթոռն այստեղ փոխադրած՝ թող թէ երկար ժամանակ բնակած լինի, քանի որ նորա պաղխտութիւնից վերադառնալու միջոցին շինութիւնները զեռ չէին վերջացել, իսկ այնուհետեւ, ինչպէս վերեւի ժամանակադրութիւնից երևում է, նա երկար չապրեց: Դորա փոխարէն յաջորդ Անաստաս կաթուղիկոսը, որ նորա սենեկապանը լինելով նորա տարադրութեան ժամանակ միանդամայն «վերակացու շինուածոց հրաշակերտ եկեղեցւոյն գտանէր», չհեռացաւ ամենայն հաւանականութեամբ այդ շինուածքից, որի վերայ շատ աշխատանք էր թափել, և հայրապետական իշխանութեան հետ ժառանգեց իւր նախորդից նաեւ այն տեղերը, որ սա «յարկս բնակութեան ինքեան յօրինեալ» էր: Յաջորդ կաթուղիկոսները մնացին այդտեղ գուցէ մինչև վերոյշեալ 703 թ. ին տեղի ունեցած՝ աւարառութիւնը: Այդ ժամանակներն արդէն Արաբացիք բոլորովին հաստատուեցան երկրի մէջ և աւական վարչութիւն կազմակերպեցին. և որովհետեւ Դուինը դարձաւ կրկին աշխարհական կառավարութեան կենտրոն, ըստ հնաւանդ սովորութեան նոյն կենտրոնում պէտք է նստէր նաեւ ժողովուրդի հոգևոր պեար՝ կաթուղիկոսը: Բայց թէ իրօք կաթուղիկոսներն առ ժամանակ Զուարթնոց եկեղեցու մօտ են բնակութիւն ունեցել՝ դորան մի կողմնակի ատყացոյց է նաեւ այն հանդամանքը, որ երբ երկրաշարժը Դուինում՝ մեծ աւերմունքներ գործեց 893-895 թ., ժամանակի Գէորգ Բ. կաթուղիկոսն այստեղ փոխադրեց կրկին իւր բնակութիւնը: Բոլորովին անհասկանալի է մեզ համար, թէ ինչո՞ւ Յուսիկ Սրբազանը ճիշտ չի համարում այս մասին Թովմա Արծրունու պատմածը,* որ լինելով առհասարակ մեր ինքնուրոյն արժանեաց

* Պատմութիւն տաճն Արծրունեաց, Կ. Պոլիս. 1852, էջ 260.

տէր և լաւ աղբիւրներից օգտուող պատմիչներից մէկը՝ ներկայ դէպքում՝ դրեթէ ժամանակակից է և հետաքրքրական մանրամասնութիւնների ծանօթ. մինչդեռ նա Սամուէլ Անեցու ԺԲ. դարի ժամանակագրութեան մէջ ո՛վ դիտէ որակից պատահմամբ ներս սպրդած տեղեկութիւնը — «2» ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ» — իբրեւ հաստատ իրողութիւն ընդունելով և առանց որևէ հիմունքի այն ըստ ամենայնի անհաւանական ենթադրութիւնն անելով, թէ ս. Գրիգորի վանքը Զուարթնոց եկեղեցին է, — խիստ ծանրակշիռ եզրակացութիւններ է հանում այդտեղից: Վերջինս 740 թ. ին անվերականգնելի կերպով կործանուած լինել չի կարող. ոչ միայն Քովմա Արծրունու վկայութիւնն է հաստատ, որ նա կանգուն էր Թ. դարի վերջում, այլ նաև Յովհաննէս պատմադրի նկարագրութիւնն այնպիսի ձևով է, որ ամենևին ակնարկ չկայ աւերակի մասին և պարզ պէտք է լինի, թէ նորա ժամանակ այդ եկեղեցին դեռ շէն էր, բնակութիւններով և ծառատաններով շրջապատուած: Մնում է ուրեմն նորա կործանումը դնել Յովհաննէս կաթողիկոսի մահուան և Անույ ս. Գրիգորի* կառուցման ժամանակամիջոցում՝ այսինքն 930 — 1000 թ. ին. և կործանման ամենահին վկան է Ասողիկ: Կարելի է կարծել, որ Գագիկ թաղաւորի ժամանակ վաղուց չէր վրած այդ եկեղեցին, և նա մի «նոյնաձև» ը Անիում կառուցանելով՝ զոհացում տուած եղաւ ժամանակակիցների զգացման, որոնք մեծ ավառասնքով պէտք է յիշէին հրաշակերտ տաճարի կործանումը: Իսկ թէ Այրիվանեցու «քակեցաւ ի Տաճկաց» խօսքը Ժ. դարում (Յուսուփի արշաւանքի միջոցին?) տեղի ունեցած մի ստոյգ իրողութեան յիշատակութիւնն է, Ղևոնդ պատմադրի նկարագրած աւարառութեան մի հեռաւոր արձագանքը ևլն, — դժուարանում ենք որոշել: Ինչ վերաբերում է այրուածքին՝ դորա նշան-

* Ի դէպ, այս եկեղեցին Անույ կանգուն աւերակներէ մէջ որոնելն ի զուր է, քանի որ արդէն ԺԳ. դարում ապրող Մխիթար Այրիվանեցին (Պատմութիւն, Մոսկվա, 1860. էջ 57) նորա մասին ասում է. «Ենի սուրբն Գրիգոր աննման ի յԱնի, որ այժմ հանգուցեալ է»:

ները բուն տաճարի վերայ չեն երևում, այլ կողմնակի շէնքերի վերայ, կրակ պէտք է ընկած լինի այստեղ վերջնական աւերումից շատ առաջ, երբ այրուած մասը քանդել են և նորա քարերով նոր պատեր դրել՝ նորոգութիւն արել:

Սակայն դառնանք մեր բուն խնդրին: Մեզ թուում է, թէ ս. Լուսաւորչի նշխարների Զուարթնոց եկեղեցում լիւնելու մասին յիշատակող պատմիչներն առհասարակ մի քանի աւանդութիւն միմեանց հետ շփոթում են: Այսպէս, երբ Կաղանկատուացին պատմում է, որ նշխարները փոխադրուած են Զուարթնոց եկեղեցին Գրիգոր Մամիկոնեանի ձեռքով Քորդանից, իսկ Վարդան պատմիչ նոյն նշխարների մասին խօսելով ասում է, թէ Գր. Մամիկոնեան Կ. Պոլսից էր բերել՝ արդեօք մինչանչպէ՞տք է համարուի այդ, որ նոյանից ոչ մէկը ստոյգ չի իմացել—ո՞րտեղից էին բերել նշխարները: Մէկը գիտէր ս. Լուսաւորչի Քորդանում թաղուած լինելը, ուստի ենթադրել է, թէ այդտեղից բերած կլինին. միւսին յայտնի էին «նշխարաց գիւտի» պատմութիւնները, որոնք Բիւզանդիոն են տանում նոյն նշխարները, ուստի այն տեղից և բերած է համարում: Ուղիղը, ինչպէս տեսանք, ոչ այս է և ոչ այն, այլ որ ս. Գրիգորի նշխարները Քորդանից պէտք է բերուած լինին Ե. դարում և պահուած Դուինի մայր եկեղեցւոյ մէջ, ուրեմն եթէ իրօք Գրիգոր Մամիկոնեան փոխադրել է Զուարթնոց եկեղեցին՝ պէտք է Դուինից փոխադրած լինի: Կարող են նաև այս կէտում երկու տարբեր տեղեկութիւններ իրար խառնուած լինել. մի Մամիկոնեան (Վարդան?) նշխարները Քորդանից Դուին էր բերել, մի ուրիշ Մամիկոնեան (Գրիգոր) Զուարթնոց եկեղեցին փոխադրել, աւանդութեան մէջ երկու դէպքերն ու անձնաւորութիւնները միանում են, և գուրս է գալիս անմիջապէս Քորդանից փոխադրած: Այն զուլայ, որտեղ Կաղանկատուացին պատմում է այս մասին, վերնագրում ունի Սահակ կաթողիկոսի անունը. իսկ պատմութեան մէջ ոչ կաթողիկոսի և ոչ զօրավարի անունը կայ: Խօսքն անշուշտ Սահակ Գ. Զորավորեցու մասին է, որի օրով էթէ տեղի ունեցած լինի նշխարների փոխադրութիւնը՝ պէտք է զննեք

մծաւորապէս 778 և 785 թ. ներքի մէջ.* բայց Կաղանկատուացին միայն Խարայէլ եպիսկոպոսի Հայաստան գալն է այդ ժամանակի մէջ դնում. նշխարները կարող են նաև աւելի վաղ փոխադրուած լինել՝ արդէն Անաստասի օրով և հաւանականաբար, ինչպէս նկատեցինք, հայրապետանոցի բոլոր ունեցուածքի հետ:

Այս պատմութեան մի ստոյգ աւանդութեան վերայ հիմնուած լինելը երևում է նաև նորանից, որ այստեղ նշխարները յիշուում են իբրև «հանգուցեալ ի նորաշէն յարկս եկեղեցւոյն» հակառակ Յովհաննէս պատմագրի, որ ակներև թիւրիմացութեամբ Ներսէս Գ. ի ձեռքով եկեղեցու չորս սիւների տակ է դնել տալիս նշխարները: Տեսանք, որ արդէն իրենց առաջին տեղում այդ նշխարները ոչ թէ հիմքի մէջ, այլ երևի առանձին պահարանով, սեղանում պէտք է պահուած լինէին, որով և հասկանալի է դառնում նոցա տեղից տեղ փոխադրուելու զիւրութիւնը: Սակայն Յովհաննէս պատմագիրն ևս իրենից չի հնարել անշուշտ իւր պատմածը.** այսպիսի պատմագիրներն առհասարակ ոչինչ չեն հնարում, այլ միայն գործ են ածում անվստահելի աղբիւրներ՝ վկայարանութիւններ, միառումաւոր զրոյցներ ևլն. նա գուցէ մի տեղ կարդացել է, որ ս. Գրիգոր անունով մի եկեղեցու հիմքում զրուած են ս. Լուսաւորչի մասունքները և այդ բերել կապել է իւր ժամանակի ս. Գրիգոր կոչուող Զուարթնոց եկեղեցու շինութեան հետ: Ենթադրելով, որ ս. Լուսաւորչի նշխարները «բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ» ե. զարու միջոցներին Գուին էին փոխադրուել, նոցանից մի մաս միայն Զենոն կայսեր ու Վահան Մամիկոնեանի օրով Բիւզանդիոն է

* Սահակ Գ. ի աթոռ բարձրանալու և Գր. Մամիկոնեանի մահուան տարիները:

** Անվաւերականութեան մասին ոչ մի լսուք չենել չի կարող: Եթէ ամէն մէ պատմական յիշատակութիւն, որ դժուար հատկանալի կամ անդուր է մեղ համար, եկամուտ յաւելուած համարենք, ինչպէս անում է Յուսիկ Սրբազան կամ Հ. Սահակ, պատմութիւնը ո՛ւր կմնայ:

տարուել, որի հետ և կապուել են նշխարաց գիւտի պատմութիւնները, իսկ մնացածը պահուում էր Դուինում, — շատ անհաւանական չի լինի ընդունել, թէ Ներսէս Գ. իւր շինած մի ուրիշ (օր. Խոր-վիրապի) ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ սիւների տակ դրել է այդ նշխարները՝ «սու ի անշուշտ մնացականութեամբ պահել զանձոյն երկնաւորի ի գերչաց ապականչաց»։ Ապա մնացել են միայն գլուխն ու աջը, որ նորա մահից յետոյ (գուցէ նոյն իսկ իւր օրով) փոխադրուել են Զուարթնոց եկեղեցին, և գլուխը դրուել է սեղանի վերայ «արտաքոյ ի դրոցի», «ի յոյս բարեաց փափաքողաց նմա և ի բժշկութիւն ախտակրելոց» — իսկ այս վերջին հանգամանքը նպաստել է նոյն Շինողի երկու տարբեր ձեռագործների նկարագրութիւնը միմեանց հետ շփոթելու։ Սորանով կրացատրուի նաև, թէ ինչու Հայոց իշխանն ու կաթողիկոսը շատ գթուարանում էին Աղուանից պատգամաւորին մաս տալ նշխարներէց, ինչու յետոյ ծնօտի մասը տուին, ինչու յետագայ դարերում միայն աջի, գլխի, Բիւզանդիոն տարած մասի վերաբերեալ յիշատակութիւններ կան, և եթէ ուրիշ նշխարներն ևս յիշուում են՝ շատ աղօտ և անվստահ կերպով։ Մի այնպիսի ժամանակ, երբ, ինչպէս երևում է, մասունքների պաշտամունքը խիստ արագ կերպով զարգանալ էր սկսել մեղանում, Ներսէս Գ. հոգացել էր, որ ս. Լուսաւորչի նուիրական նշխարները մի տեղ հանգիստ գտնեն և բաժան բաժան լինելով չցրուին և ծայրահեղութիւնների առիթ տան, և պահել էր միայն այն մասունքը, որ անկողնապալի սրբութիւնն էր հայրապետական աթոռի. նորա յաջորդներն ևս իրաւունք չէին համարում այդ սրբութեանը ձեռք տալ. իսկ երբ զիջան Իսդայէլ եպիսկոպոսի թախանձանքին՝ միայն գլուխը կար մշտեղ, որից և մաս հանեցին։ Արեւմտէս, եթէ այս ժամանակից ի վեր ջերմեռանդ հայերը միայն Զուարթնոց եկեղեցու յարկի տակ կարող էին շրթամբ մերձենալ ս. Գրիգորի մասունքին — «ի բժշկութիւն ախտակրելոց» — հասկանալի է թէ ինչու կարճ միջոցում եկեղեցին անունը փոխեց և դարձաւ Առաքարի ս. Գրիգոր։ Իսկ ի՞նչ եղան ոյնուհետև ս. Լուսաւորչի նշխարների զանազան մասերը՝ նոր

ի նորոյ հետագօտեւ մեր նպատակից դուրս է. մենք կարիք էլ չենք զգում՝ ոչ Զուարթնոց եկեղեցու և ոչ Դուինի կամ մի ուրիշ տեղի ու Գրիգորի աւերակներ քրքրել այդ նշխարները գտնելու համար: Մեր եկեղեցւոյ դարաւոր պատմութեամբ նուիրագործուած և անձեռնմխելի սրբութիւնը ներկայումս ու Լուսաւորչի տջն է միայն. նոր նշխարներ ոչ ստեղծել և ոչ մանաւանդ ուրիշներին բաշխել կարող ենք: *

Կ. Վ.

(շարունակելի)

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ

ՌՈՒՍԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ ՍԻՆՕԴԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

29-ն Յունուարի 1903 թ.

Յանուար 20-ը եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ.

Եօթանասուն տարի առաջ, 1833 թ. յունուարի 2-ին կներց իւր մահկանացուն երանելի ծեր Սերաֆիմ արեղան: Իւր ճշմարիտ քրիստոնէական առաքինական կեանքով՝ դեռ ևս

* Ստիպուած ենք խոստովանել, որ երբ Հ. Խաչիկ Զուարթնոց եկեղեցու սիւնը փորել էր տալիս, մենք ևս շատ հետաքրքրուում էինք, թէ արդեօք Յովհաննէս պատմագրի վկայութեան համաձայն մասունքը կելնէ՞ այնտեղից: Մի ամառնային օր Հ. Խաչիկ եկաւ յայտնեց, որ փորուածքն արդէն վերջացել է, հողին են հասել, և դեռ ձեռք չտուած՝ կկամենար մի քանի վկաներ աանել ու նոցա ներկայութեամբ ըսնալ տալ հողը: Գնացինք Բարգուղիմէոս Սրբազանի հետ (այն ժամանակ վարդապետաներկայ է եղել նաև Նոայի ոտրիւաւագ, այժմ Զաւէն արեղայ): մեր ներկայութեամբ փափուկ, կարծես մաղով մաղած, հողը փորեցին և մի քանի ոտիտներ ելան...: Յետոյ Յուսիկ սրբազանի յիշած հանգամանքները կշռելով և պատմական տղբիւրներն ուշադրութեամբ աչքի անցնելով՝ մենք այն եղբակացութեան եկանք, որ Զուարթնոց եկեղեցու սիւների տակ ու Լուսաւորչի մասունք ոչ գրուած և ոչ գտնուած լինել կարող է: —Բայց այս նորանշան «նշխարաց դիւտի» պատմութեան մէջ մի տարօրինակ կէտ ևս մնում է. նորա առաջին տխանստս վկաները մենք ենք արդեօք, թէ Հ. Նղիա վարդապետը:

Կենդանութեան ժամանակ, նա ձեռք էր բերել իւր ժամանակակիցների ընդհանուր սէրը և հաւատ՝ թէ նորա սուրբ ազօթքներն Աստուծոյ առաջ իսկական զօրութիւն ունին: Իսկ երանելի մահից յետոյ՝ նորա յիշատակը, ամբացած Աստուծոյ ողորմածութեան նորանոր շնորհներով, որ ընդունում են նորան գլխողները, իրենց գէպի նա՝ իբրև Աստուծոյ առաջ միջնորդի, տաճած հաւատով, ծաւալում է ռուս ուղղափառ ժողովրդի մէջ և խորին աշխատութեամբ պատուում: Նորա ամբողջ կեանքը ներկայանում է իբրև մի վերին աստիճանի խրատական տիպար ճշմարիտ քրիստոնէական առաքինութեան, լիառ հաւատոյ առ Աստուած և անձնուրաց սիրոյ գէպի մեքճաւորը: Դեռ պատանեկութեան հասակում նա թողնում է իւր հայրաւրական սուներ Կուրսկ քաղաքում և բոլորից ծածուկ գնում Սարովի վանքը, որտեղ և ոկսելով ունկնդրութեան ստորին աստիճաններէ՝ հետզհետէ յառաջանում է, գրաւելով բոլորի սէրն ու յարգանքը, իւր հեղուութեամբ և խոնարհութեամբ: Անցնում են նախապատրաստական փորձի ութ տարիները, որով պատրաստուում էր վանական կեանքի ասպարէզը թեւկոխելու, և 1786 թ. օգոստոսի 13-ին նա ընդունում է կրօնաւորական սքեմ Սերաֆիմ անունով, իսկ երկու ամսից յետոյ ձեռնադրւում է սարկաւազ: Խոնարհութեան ասպարով պաշտպանուած՝ հայր Սերաֆիմը գնալով զօրանում էր հողեւոր կեանքի մէջ: Որպէս սարկաւազ, նա ամբողջ օրը անց էր կացնում վանքում՝ անթերի կատարելով իւր պաշտօնը, պահելով վանքի օրէնքներն ու աւանդութիւնները, իսկ երեկոյեան քաշուած իւր անապատական խուցը՝ ամբողջ գիշերն անց էր կացնում ազօթքի և տքնութեան մէջ, և առաւօտեան կրկին կանուխ յայտնուում վանքում իւր պարտականութիւնները կատարելու: 1793 թ. սեպտեմբերի 2-ին ձեռնադրուելով աբեղայ՝ նա անհուն հռանդով և կրկնապատիկ ուրով շարունակում է առաքինական հոգեւոր ասպարեկում: Նորան այլ ևս չի դաճացնում, ուրիշների համար ինքն ըստ ինքեան ծանր, վանական կեանքը՝ ազօթք, պահք, հլու հնազանդութիւն և անձնուրացութիւն. նորան սկսում է անչորել աւելի ու աւելի մեծ առաքինութեանց ծարաւը: Նա թողնում է վանական միաբանութիւնը և իւր առաքինութեանց ասպարէզ ընտրում մի մենաւոր ամացի խուց Սարովի խուլ եղենի անտառում, որտեղ անց է կացնում տաւն և հինգ տարի կատարեալ միայնութեան մէջ՝ խիստ պահեցողութեամբ և տըքնութեամբ, կրթելով հոգին ազօթքով և սուրբ Գրքի ընթերցանութեամբ: Հին սիւնակեաց սրբերի նմանողութեամբ՝ աս-

տուածային շնորհքը զօրավիգ ունենալով, նա 1000 օր ու գիշեր անց է կացնում քարի վերայ կանգնած և ձեռները դէպի երկինք բարձրացրած՝ կրկնելով նոյն ազօթքը. «Տէ՛ր, քաւեա՛ղիս զմեղաւորս»:

Աւարտելով այսպէս անապատական տընութիւնը՝ նա նորից վերադառնում է Սարով վանքը, ուր փակուում է մի խցի մէջ, ինչպէս դադաղում՝ ամբողջ 15 տարի, և առաջին 5 տարին ուստ է դնում կատարեալ լռութեամբ անցնել: Անդուէ ազօթքով առ Աստուած ուղղած սիրտն ու հոգին՝ նա այնչափ լուսադարձուել էր Հոգւոյն Սրբոյ շնորհներով, որ յաճախ արժանանում էր երկնային տեսիլքների: Հոգեւոր կեանքի մէջ կատարեալադոճուելով այսպէս՝ նա, արդէն ծերութեան հասակում, ամբողջապէս նուիրում է իր անձը՝ մերձաւորներին զործնաւ կանապէս ծառայելու: Հարուստ, թէ աղքատ, նշանաւոր թէ հասարակ մարդիկ իւրաքանչիւր օր հաղարներով խմբուում էին նորա խուցի մօտ և ծնկաչոք զառամեալ ծերունու առաջ բաց էին անում իրենց սրտի դադանիքները, նորան էին հաւատում իրենց վիշտն ու կարիքը, և անկեղծ սիրով ու ամենածութեամբ ընդունում նորա իւրաքանչիւր խօսքը: Բոլորին նա հանգիստում էր սիրով և ուրախութեամբ՝ «Հայրս, մայրս, սիրելիս» կոչելով: Բոլորին օրհնում էր, ուսուցանում և խրատում, շատերին խոստովանեցնում հաղորդում էր, հիւանդներին առողջացնում էր. շատերին թոյլ էր տալիս համբուրելու իր՝ մօրից ստացած, կրծքի պղնձէ խաչը, կամ իւր սեղանի վրայ դնուող սուրբ պատկերը. որին օրհնելով նշխարք կամ օրհնած ջուր էր տալիս, որի ճակատին էլ կանթեղի իւղով խաչ էր դրոշմում. մի քանիսին գրկում և համբուրում էր՝ «Քրիստոս յարեաւ» ասելով: Հոգեկան ուրախութիւնն այնպէս տիրել էր ծերունուն, որ երբեք ակտուր կամ յուսահատ չէր կարելի տեսնել նրան, և այդ հոգեկան ուրախ արամաղութիւնը աշխատում էր հաղորդել ուրիշներին ևս: Քրիստոնէական առաքինութիւնները մէջ ամենից աւելի հեղութիւնն ու բարեսրտութիւնն էին նորա դարդը, ծայրահեղ խոնարհութիւնն ու աննախանձութիւնը: Կատարելով իւր երկրաւոր կենաց ընթացքը՝ անարատ հոգու տէր, խոնարհ և սիրաստ ծերունին խաղաղութեամբ և անդորր կնքեց իւր մահկանացուն՝ Քթառառ Տիրամօր պատկերի առաջ ծնկաչօք ազօթելիս, գլուխը խոնարհած և ձեռքերը կրծքին խաչաձև դրած:

Նորա երանական վախճանից յետոյ նորա վրեժ, առաքինական կեանքի յիշատակը, ոչ միայն շնսեմայաւ, այլ ընդ-

հակառակը հազհետէ աւելի և աւելի աճեց և ամրացաւ ուսումնական հասարակութեան բոլոր գտաւորութիւններէ մէջ։ Ուղղափառ ժողովուրդը իւր սրտի խորքում յարգում է երանելի ծերունուն իբրեւ սրբի և հաւատում, որ այս աշխարհից հեռանալուց յետոյ անգամ նա չի թողնում իրեն գիտողներին առանց բարեխօսութեան Աստուծոյ մօտ։ Եւ Տէր Առաքած, որ իւր փառքն ու հրաշքը ցոյց է տալիս իւր սուրբերի միջոցաւ, հաճեց կատարել հայր Սերափիմի աղօթքներէ միջնորդութեամբ հրաշքներ և բժշկութիւններ։ Ունենալով ըստ ամենայնի նոյն հաւատը Սերափիմի ծերի որբութեան մասին, ինչ որ ժողովուրդը՝ Սրբազան Սինօդը մի քանի անգամ կարեւոր է տեսել հարկաւոր կարգադրութիւններն անելու, որպէս զի արդար ծերը որքոյ շարքում հռչակուի։

1895 թ.ին Տամբովի եպիսկոպոսը ներկայացրել էր Ս. Սինոդին մի առանձին մասնաժողովի ձեռքով կատարուած քննութիւնը այն հրաշքներ և բժշկութիւնների մասին, որոնք տեղի են ունեցել հայր Սերափիմի աղօթքներով՝ նորան հաւատաբով խնդրողների համար։ Այդ քննութիւնը սկսուած էր 1892 թ. փետրուար 3-ին և վերջացած 1894 թ. օգոստոսին՝ եւրոպական Ռուսաստանի և Սիբիրի 28 թեմերում։ Սերափիմ ծերի աղօթքներով ընդունած երկնային օգնութեան բոլոր դէպքերը մասնաժողովի քննութեամբ 94 էին՝ դոցանից շատերը հաւաստի վկայութիւնների ցուցումներով բաւականաչափ հաստատուած։ Բայց ծերի աղօթքներով դատած հրաշալի օգնութեան դէպքերի այդ թիւն, ինչպէս երևում էր, դեռ շատ հեռու էր իսկականից։ Սարովի մենաստանի գլխաւոր, յիշեալ մասնաժողովի վկայութեամբ՝ պահուում են հարկւրաւոր նամակներ զանազան մարդկանցից, որոնք յայտնում են, թէ ինչ բարիքներ են գտել դէպի Սերափիմ ծերն ուղղած աղօթքների շնորհիւ։ Որովհետեւ այդ տեղեկութիւնները ո՛չ միայն քննութեան չէին առնուած, այլ և ո՛չ մի տեղ արձանագրուած չէին, ուստի Ս. Սինոդը յանձնարարեց Տամբովի եպիսկոպոսին պատուիրել Սարովի անապատի վանահօր, որ հաւաքէ և գրի առնէ ծերի աղօթքներով տեղի ունեցած երկնաւոր օգնութեան այն դէպքերը, որ դեռ արձանագրուած չէին, և ապագայում ճշտել գրի առնուին հայր Սերափիմի աղօթքներով կատարուող բոլոր հրաշալի նշանները։ Սորանից յետոյ Տամբովի եպիսկոպոսը երկու անգամ, 1897 թ. Իսկղերին և վերջին, ներկայացրեց Ս. Սինոդին ժողովածուներ զանազան անձանց նամակների պատճէնների, որոնք տեղեկութիւն էին տալիս հայր Սերափիմի աղօթքներով տեղի ունեցած հրաշալի

նշանները և բժշկութիւնները մասին: Այն ժամանակ գեռ կանուխ համարելով Սարովի ճգնաւորի սուրբ հռչակելու գործի վերջնական քննութիւնն սկսել, Ս. Սինոդը՝ Տաճրովի եպիսկոպոսի յիշեալ յայտարարութիւնների առթիւ, երկիցս կրկնեց Սարովի վանահօրը տուած պատուէրը, որ շարունակէ ծերի աղօթքներով կատարուող նոր հրաշալի նշանների արձանագրութիւնը: Անցեալ 1902 թ. յուլիս 19-ին, Սերաֆիմ ծերի ծննդեան օրը՝ նորին Կայսերական Մեծութեան հաճոյ եղաւ յիշել թէ՛ հանգուցեալի աղօթքների զօրաւոր արդիւնքները, թէ՛ ամբողջ ժողովուրդի ջերմեւանդութիւնը դէպի նորա յիշատակը, և ցանկութիւն յայտնել, որ գլուխ հանուի երանաշնորհ ծերի սուրբ հռչակելու համար Ս. Սինոդի մէջ արգէն սկսուած գործը:

Ս. Սինոդը, ամենայն մանրամասնութեամբ և ամեն հնարաւոր հոգացողութեամբ այս կարեւոր գործի հանգամանքները քննելով՝ այն եղբակացութեան եկաւ, որ Սերաֆիմ ծերի աղօթքներով ընդունած երկնային օգնութեան բաղմամբիւ դէպքերի ստուգութեան մասին ո՛չ մի կասկած չիւնել չի կարող, և զորա իրենց յատկութեամբ այնպիսի իրողութիւններ են, որ Աստուծոյ հրաշագործ զօրութիւնն են յայտնում՝ հ. Սերաֆիմի միջնորդութեամբ և բարեխօսութեամբ ղեկուած նոցա վերայ, որոնք իրենց հոգեւոր և մարմնաւոր ցաւերից, հաւատով և աղօթքով, ապաւէն են սրննում, նորա շնորհատու բարեխօսութիւնների մէջ: Դորա հետ մէկտեղ Սինոդը, ցանկանալով որ արժանայիշատակ Սերաֆիմ ծերի ամենայնպէս նշխարները ջերմեւանդ մեծարանքի առարկայ լինեն բոլոր նորա բարեխօսութեանը դիմողների կողմից՝ Մոսկուայի սրբազան մետրապոլիտն յանձնարարեց նոցա քննութիւնն ու վաւերացումը: Ներկայ յունուար 11-ին Մոսկուայի մետրապոլիտ Վլադիմիր և Տաճրովի եպիսկոպոս Դիմիտրիյ, Նիժեգորոդի եպ. Նազարիյ՝ իրենց հետ առնելով Սուղդալի Սերաֆիմ վարդապետին, Սինոդի Մոսկուայի բաժնի պրոկուրոր իշխան Շերինսկիյ—Շախմատսկուն և ուրիշ չորս հոգեւորականների՝ կատարեցին հ. Սերաֆիմի բուն իսկ նշխարների մանրամասն քննութիւնը, որ և վաւերացրին առանձին թղթով՝ բոլորի իսկական ստորագրութեամբ: Ըստ այսմ, Ս. Սինոդը՝ կատարելապէս համոզուած այն հրաջների ստուգութեան և վաւերականութեան, որոնք կատարուել են Սերաֆիմ ծերի աղօթքներով, և դոհութիւն մատուցանելով ի դէմուիւր ուրբերի սքանչելի Տէր Աստուծուն, որ Իւր շնորհքն անպակաս է անում նախահարց ուղղափառ հաւատին ամուր Թուսայ Կնքնակալութիւնից, և այժմ, Ամենաբարեպաշտ Թա-

դաւոր Կայսր Նիկիտայ Ալէքսանդրովիչի վառաւորեալ թաղաւորութեան օրով, ինչպէս հնումն՝ հաճեց սուրբի այս բարեպաշտութեան վառաւորանելովն իւր բարեաց մի նոր և մեծ նշանը ցոյց տալ ռուս ուղղափառ ժողովուրդին, — մատուցեց նորին Կայսերական Մեծութեան ամենահպատակօրէն ղեկուցումն, որն մէջ յառաջ է բերում իւր հետեւեալ վճիռը. 1) Երանելի Սերաֆիմ ծերին, որ հանդէտմ է Սարովի անապատում, ընդունել այն սուրբերի շարքում, որոնք Աստուածային շնորհօք վառաւորուել են, իսկ նորա ամենայարդի նշխարները — իբրեւ սուրբ մատենք, որ և նորին Կայսերական մեծութեան ջերմեւանդութեամբ պատրաստուած առանձին դամբարանի մէջ դնել՝ յերկրպագութիւն և ի մեծարումն աղօթքով նորան ղերողներին. 2) Հ. Սերաֆիմի համար կազմել առանձին կանոն, իսկ մինչև դորա կազմելը, նորա յիշատակը վառաւորանելու օրից սկսած՝ կատարել նորա համար սրբոց ընդհանուր կանոն. իսկ յիշատակը տօնել թէ նորա հանգստեան օրը, յունուարի 21-ին, և թէ նորա սուրբ մատենքների բացման օրը. 3) Յայտնել այս մասին Ս. Սինոդի կողմից ի գիտութիւն ամբողջ ժողովրդեան:

Այս ղեկուցման հետ ի բարեհայեցողութիւն Խնքնակալի մատուցուած էին հ. Սերաֆիմի մեծարդի նշխարների վաւերագիրը և համառօտ նկարագրութիւն նորա բարեխօսութեանը գիւմարներէ գտած օգնութեան դէպքերի: Ս. Սինոդի այդ ամենահպատակօրէն ղեկուցման գրի վերայ Թաղաւոր Կայսրը սոյն տարւոյ յունուար 26-ին բարեհաճեց իւր ձեռքով գրել. «Ասորացի իսկական ուրախութեան եւ խորին հիացման զգացմունքով»:

Ս. Սինոդը, այս ամենողորմած խօսքերը լսելուց յետոյ, 1903 թ. 29 յունուարի որոշմամբ կարգադրեց՝ յանձնարարել Ս. Պետերբուրգի և Լադոգայի մետրապօլիտ սրբադան Անտոնիյին, որ Տամբովի և Նիժնի-Նովոգորոդի եպիսկոպոսներն հետ միասին ներկայ տարւոյ յունիս 19-ին կատարէ երանելի հ. Սերաֆիմի՝ Սարովի հրաշագործի, մատենքների հանդիսաւոր բացումն:

Ս. Սինոդը յայտարարում է այս մասին ուղղափառ եկեղեցւոյ բարեպաշտ դաւաններին, որպէս զի նորա հետ միատեղ լիաւր և գոհութիւն մատուցանեն Տիւրք, որ այսպէս հաճեցաւ, և նոր բարեխօսի և հրաշագործի այս յայտնութիւնն ընդունեն իբրեւ մի նոր երկնային օրհնութիւն մեր Օգոստափառ Խնքնակալի թաղաւորութեան վերայ, որ անդուլ ջանքեր է դործ դնում ռուս ուղղափառ ժողովուրդի բարեւոյն համար և իւր Արքայական սէրն ու հոգածութիւնը տարածում է բոլոր իւր հաւատարիմ հպատակներն վերայ՝ ամէն կոչման և աստիճանի:

(«Правит. Вѣстникъ»ում տպուած)

МОСК. ВѢД. և ուրիշ Ռուսաց թերթեր ոգևորութեամբ ողջունելով Ս. Սինոդի այս որոշումը՝ նկատում են այն իբրև մի նոր ակներև ապացույց, թէ որչափ զօրեղ է հաւատը ռուս ժողովուրդի մէջ և որչափ մեծ է Առաւօծոյ ողորմութիւնը դէպի նա, որ կասկածի և անհաւատութեան այս ծանր ժամանակներում սուրբ Սերաֆիմ Սարովայսկ անուն մեծ լուսաւորելիներ և վիաներ է յարուցանում:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կարգինալները ժողովը բաղկացած է ներկայումս 59 անդամից, որով 11 անգամ պակասում են ամբողջ թիւը լրացնելու համար: Պիոս Թ. պապից կարգինալութիւն ստացած միայն երկու հոգի են մնում. Լեոն ԺԳ-ի անուանածներէց ամենահինն է Լիտաւոնի պատրիարք կարգինալ Նետտօն, որ այդ կոչումն ստացաւ 1884 թ.-ին: Վերջին անգամ կարգինալութիւն ստացել են 10 հոգի, երկու տարի առաջ: Ամէնից ծեր կարգինալն 1814 թ. յունուար 13-ին ծնուած Պալեմոյի արքեպիսկոպոս Գելեպիան է. ամէնից երիտասարդը Պրագի իշխան-արքեպիսկոպոս Սկրէշնոկին, որ հաղիւ 40 տարեկան է: Ըստ ազդուութեան 59 կարգինալներէց 36 իտալացի են, 23 ուրիշ երկրներէց. 28 հոգի, որոնցից 3-ը օտար երկրացի՝ նստում են Հռոմում: Լեոն ԺԳ-ի քահանայապետութեան օրով 144 կարգինալներ են վախճանուել՝ 7 հոգի միայն վերջին 1902 թ.-ին:

— Աւստրիոյ կայսրը մի հազորդադրութիւն է մատուցել պապին, որով խնդրում է երանելաց դասը դնել (սրբացման առաջին աստիճան) Աւստրիոյ մեծ դքսուհի Մաքթաղինէին: Այդ թուղթը, որին ոտորագրել են Աւստրիոյ բոլոր չափահաս մեծ դուքսերն ու դքսուհիները՝ յանձնուած է «Ծէսերի յանձնաժողովին» և քննութիւն:

— Զուլիցերիան նոյնպէս, որ Ֆրանսիայից արտաքսուած կրօնաւորական կարգերի մի կարեւոր ապաստանարանն էր, նոյա դէմ է ելնում այժմ: Դաշնակցութեան բաժը. խորհուրդը որոշել է, որ իւր կանտոններն ապաստանած տասը ղանազան՝ մեծ մասամբ կանանց, կարգեր և ընկերութիւններ 90 օրուայ ժամանակամիջոցում հեռանան այս երկրից:

— Լուրերին նայելով, անգլիացի նշանաւոր վիպասան Զարլզ Կինգսլիկ մի դուստրը, Տիկին Հարրիսոն, որ իբրև հեղինակ յայտնի է «Լուկաս Մալէտ» ծածկանունն ներքոյ, պատրաստուում է կաթոլիկութիւն ընդունելու:

— Գերմանիոյ Պետական խորհրդի մէջ մի քանի տարին միտնգամ կաթողիկէ կուսակցութիւնը միշտ նոր եռանդով հարց է զարթեցնում՝ վերացնելու 1872 թ.ի այն օրէնքը, որով եղուիտներին մուտքն այս երկիրը արգելուած է, և իւրաքանչիւր անգամ ահագին աղմուկ է բարձրանում, ժողովներ են գումարուում, ճառեր խօսում, բողոքները հեղեղում են խորհրդարանը, մինչև որ վրդովեցուցիչ առաջարկը մերժուում է ձայների մեծամասնութեամբ: Պետական կանցլէրի այս յունուար 21-ին հրատարակած մի յայտագրից երևում է սակայն, որ գերմանական կառավարութիւնը՝ կաթողիկէ տարին գրաւելու համար վերջին տարիներն արած բազմաթիւ զինվածներից յետոյ, որոշել է այս քայլն ևս անել և վճռական միջոցների դիմել հակաեղուիտական օրէնքը վերացնելու համար: «Աւետարանական Միութիւնը», որ այսպիսի գէտքերում միշտ առաջին բողոքողներից է եղել՝ այժմ ևս իւր ձայնը բարձրացնելով եղած որոշման դէմ, յայտարարում է ի միջի այլոց. «Բարձրաձայն և որոշ կերպով կրկնում ենք մենք գերմանական ժողովրդի առաջ, որ ծրագրուած կարգադրութեան մէջ ծանր վտանգ ենք տեսնում մեր ժողովրդի՝ նորա ներքին խաղաղութեան, նորա հոգևոր և բարոյական հարստութեան պահպանութեան համար: Յիսուսեան կարգի Գերմանիայում և արտաքոյ Գերմանիայի ցայսօր ունեցած պատմութիւնը մի խիստ խրատական ազդարարութիւն է: Մոռացել ենք երեսնամեայ պատերազմները:—Մեր երկիւղը մեր Աւետարանական եկեղեցւոյ համար չէ. նա յաւիտենական հիմքի վերայ է հաստատուած և քաջարձակ թշնամու դէմ կռուելով աւելի ևս զօրանալ կարող է: Հայրենիքի համար է մեր հոգսը, ընտանիքների և համայնքների խաղաղութեան, պետական կեանքի կանոնաւոր վարգացման, այո՛, վերջապէս նաև գերմանական միութեան ու զօրութեան համար»:

Chr. Welt-ի խմբագիրն այդ յայտարարութիւնը տպելով՝ իւր կողմից ևս աւելացնում է, որ եղուիտներին հանդէս գալը կնպաստէ միայն «բողոքականութեան ինքնագիտակցութիւնը» զօրացնելու և գլխացաւանք կպատճառէ ամէնից աւելի հէնց իրեն կաթողիկէ եկեղեցուն: Նա նայում է այդ խնդրի վերայ գլխաւորապէս իրւր յայտարար նշանի, թէ ինչ տրամադրութիւն է տրուում և ինչ հոսանքներ գերիշխող են կառավարչական շրջաններում: Ապա թէ ո՛չ, շատ աւելի վտանգաւոր և ուշադրութեան արժանի շարժում համարում է նա մի քանի կաթողիկական շրջաններում միաժամանակ բուռն եռանդով արտայայտուած այն ցանկութիւնը, թէ պէտք է իւրաքանչիւր

դուռանութեան պատկանողները համար առանձին դպրոցներ ունենալ: Իրօք ստորին կարգի դպրոցներում մեծ մասամբ այդ պատճառն ինքն ըստ ինքեան կատարուում է՝ կաթողիկոսներն ու բողոքականներն առանձին առանձին դպրոցներ են յաճախում. իսկ իրը միջնակարգ և բարձրագոյն հաստատութիւնները մասին է, և որ նշանաւորն է այստեղ՝ շարժման պարագլուխները իրենց բոլոր ուշքը կենտրոնացրել են վարժուհիներ պատրաստող կրթարարների վերայ: Նոցա ցանկութիւնն է այնպիսի հաստատութիւններ ունենալ, որ սոցանկեք ելած դաստիարակչուհիները ջերմեռանդ կաթողիկոսներուն պատրաստեն:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ.

Դերմացիա.

Դեկտ. 30) — յունուար 12 ին Ֆերլինի մեծագոյն գաղչիճներնց մէկում գերմանական կայսեր, կայսրուհու, նոցա շքախմբի պետական կանցլէրի, ուրիշ նախարարներ և բարձրաստիճան ու գիտնական անձանց ներկայութեամբ պրոֆ. Ֆրիդրիխ Գելլիշ, Ասորեստանի և Բաբելոնի գրականութեան և պատմութեան ամենագիտուն ներկայացուցիչներնց մէկը դասախօսութիւն կարդաց «Բաբելոն և Ս. Գիլք» (Babel und Bibel) վերնագրի ներքոյ, որ նոյն նիւթի մասին անցեալ տարի իւր կարգացածի շարունակութիւնը պէտք է լինէր և առանձին տպաւորութիւն է թողել թէ կայսեր և թէ միւս ունկնդիրներն վերայ: Գելլիշ աշխատում է ապացուցանել, որ ո՛չ միայն Կենդան գրքի մի շարք պատմութիւններն ու յիշատակութիւնները, այլ և Մովսիսական օրէնքի բազմաթիւ կէտեր և դադարիւրներ փոխ են առնուած Բաբելոնից և գրեթէ Խորայիլի ամբողջ անցեալն իւր գրականութեամբ մի աղօտ արտացոլումն է միայն Բաբելոնի ծաղկեալ քաղաքակրթութեան: Ժամանակակից հասարակութիւնը այսպիսի խնդիրների բոլորովին անծանօթ լինելով՝ կարծում է թէ նա նոր յայտնութիւններ է անում, մի ամբողջ մութ աշխարհ բաց անում մեր աչքի առաջ, և քանի որ մանաւանդ այդ համարձակ տեսութիւնները ամենաբարձր շրջանի մէջ են յայտնուած՝ ընականաբար հեռու մօտիկ շատերի մտքերը յուզել են և բաւական մեծ իրարանցում յառաջ բերել: Սակայն Գելլիշ տեսութիւնների այն կէտերը, որոնք ճշմարտանման են, վաղուց յայտնի էին չին կտակարանով ի մօտոյ զբաղուողներին, իսկ միւսները դեռ շատ ջուր կ'վերցնեն: Զոհնազան կողմից անուանի

գիտնականներ շտապեցին հերքումներ գրել և ցոյց տալ նորա ասածներն թոյլ, խախուտ, ծայրահեղ կողմերը: Ի միջի այլոց պրոֆ. Գունդել, որ Բաբելոնեան զրոյցներն և Հին կտակարանի առնչութեան վերաբերեալ շատ լուրջ և գիտնական աշխարհի կողմից արժանապէս դնահատուած ուսումնասիրութիւններ ունի, Chr. Welt-ի մէջ մի գեղեցիկ յօդուածով պարզում է այս խնդրի մի քանի կարևոր կէտերը: Իբրև օրինակ նա վերցնում է Ջրհեղեղը և յառաջ է բերում նորա նկարագրիւր բաբելոնեան բռնադատիւր արձանագորութիւնները, որ թէ ամբողջի և թէ մանրամասնութեանց մէջ ակներև նմանութիւններ ունի Ս. Գրքի ծանօթ պատմութեան հետ: Անուրանալի է, որ երկու պատմութեանց կապ ունին միմեանց հետ՝ անպատճառ պէտք է մէկը միւսից՝ ծագում առած լինի, և որովհետև բաբելոնեան արձանագորութիւնները շատ հին են, Բաբելոնը իւր աշխարհագրական գերքով շատ աւելի յարմար միջավայր է ներկայացնում Ջրհեղեղների համար և չն, կարող ենք ենթադրել, թէ հիմնական զրոյցն այդ երկրից է Իսրայէլացիներն և ուրիշ ազգերի մէջ անցել: Սակայն դորանով խնդրը դեռ չի վերջանայ. որչափ մեծ է երկու պատմութեանց արտաքին նմանութիւնը՝ նոյնչափ և քառապատիկ աւելի ներքին՝ տարբերութիւնը. իւր բովանդակած գաղափարների վսեմութեամբ, քմուսումների նրբութեամբ, պատճառաբանութիւնների բարոյական արժէքով Հին կտակարանի պատմութիւնն այնքան բարձր է Բաբելոնեան զրոյցից, որ նոցա մէջ համեմատութիւն զնեցն անգամ մեղք է: Եւ ի՞նչ է պատճառը, եթէ ոչ կրօնը, որ այդ պատմութիւններին իմաստ և բովանդակութիւն է տալիս: Բաբելացիք կարող էին ծաղկած քաղաքակրթութիւն ունենալ, բայց նոցա կրօնական և բարոյական հասկացողութիւններն այն աստիճան ողորմելի են, որ այդ կողմից ոչ միայն ամենափոքր ազդեցութիւն Իսրայէլի վերայ ենթադրել չենք կարող, այլ և ընդհանրապէս աւելի է պարզում մեզ համար այն կրօնի գերբնական մեծութիւնը, որ, անկախ արտաքին պայմաններից՝ անհաւասարելի բարձրութեան է հասնում մի փոքրիկ ժողովրդի մէջ և ամենահասարակ նիւթերն անգամ մի խորհրդաւոր գաղափարով ձուլում, կերպաւորում և սրբացնում: Ահա այդտեղ է Հին կտակարանի պատմութեանց իսկական արժէքը, որ Դելիլի նման քննադատներ ի նկատի առնել չեն կամենում և որի վերայ դարձնում են ընդդիմախօսներն այս խնդրով հետաքրքրւողներն ուշադրութիւնը:

— Գուցէ կլինին մեզանում դեռ այնպիսիները, որոնք կլիշեն

հրէաների և մահմեդականները մէջ քրիստոնէութիւն քարոզող պաստոր Ֆաբէրին. նա ճանապարհորդել է մեր հողմերում, բաւական ժամանակ եղել է Պարսկաստանում և յայտնի է կացուցել իրեն մանաւանդ մի անօրինակ սխրագործութեամբ, որ իւր ժամանակին բաւական աղմուկ հանեց. — Մասիսի ստորոտում Դաշերուրուն գիւղի մօտ նա ժայռի վերայից կտրել էր տուել մի յայտնի սեպագիր արձանագործութիւն և գողունի Գերմանիա տանելով՝ վաճառել Բեռլինի թանգարանին: Այն ժամանակ գանձուեցան ռուս հրապարակասօսներ, որոնք ս. Եջմեաճնի միաբանութեանն էին մեղադրում, թէ ինչու պահապան չէին կանգնեցրել ժայռի վերայ և թոյլ էին տուել գողութիւնը կատարելու: Բանից երևում է, որ այժմ քաջ պաստորի շահատակութիւնից իւր հայրենակիցներն ևս ապահով չեն. գերմանական թերթերը զգուշացնում են նորա բարենպաստի ժողովարարութիւններէ:

Ամերիկա.

Գոռի նոր մարգարէն, ոչնի գործունէութիւնը նկարագրուած էր նախընթաց համարի «Այլ և այլք»-ի բաժնում, եղալի երեւոյթ չէ Ամերիկայում: Այդպէս կոչուած Սյլենտիստները, որոնք դէմ են բժշկականութեան և «հաւատով» բժշկութիւն են պահանջում՝ խիստ բաղմամբիւ են և Միացեալ Նահանգները մէջ ընդարձակ համայնքներ են կազմում: Նոցա «մայր եկեղեցին» դանդաղում է Բոստոնում, որ կառուցուած է 1894 թ.ին և մօտ կէս միլիոն բոլրի է նստել: Միայն վերջին տարին 81 նոր եկեղեցիներ և ընկերութիւններ են աւելացել. Զիլագոյում, ուր ամէնից աւելի զօրեղ է այս շարժումը՝ երկու հարիւրից աւելի «բժշկող»ներ կան: Մեծ թուով գործակալներ տեղից տեղ են շրջում և աշխատում հետևողներ գտնել այս շարժման համար: Հասարակութեան, մանաւանդ եկեղեցական դասի, զայրոյթն ևս ընտանաբար աւելի ու աւելի է զրգուռում այդ Սյլենտիստները դէմ և յարձակումներ անպակաս են: Նոցա պարագլուխներէ մէկը, Տիկին Էդգի՝ ստիպուած եղաւ դատի դիմել, իւր վերայ բարդուած մեղադրանքները հերքելու նպատակով, բայց աննպաստ հետեանք ունեցաւ իւր համար դատը, և նա խոհմուտիւն համարեց աշխարհի չորս կողմը սփռուած «բժշկող»ներին աղբարարել, որ տարախոսիկ հիւանդութիւնների հետ այլ ևս գործ չունենան: Նորա խօսքն իբրեւ պատգամ է ընդունուում հետևողների կողմից: Ֆիլադելֆիոյ դատական վարչութիւնն ևս

մերժել է մի նոր համայնք կաղմակերպելու խնդիրը, առարկելով թէ Սցիենտիստները զուտ կրօնական խմբակցութիւն չեն, այլ նիւթական շահախնդրութեամբ են զբաղուում և ուրեմն պէտք է ենթարկուին այդ նկատմամբ երկրի մէջ տիրող օրէնքներին: — Իսկապէս նոցա առեւտրական ձեռնարկութիւններն այնչափ յաջող և շիւտուշ չեն, ինչպէս արտաքուստ թուում են: Դսուինք վերջերս մի յայտարարութիւն է ուղղել իւր «Սինի» ուղիներին, որից երևում է, թէ նա պէտք է դրամական մեծ տալանապի մէջ լինի:

— Վերջին ժամանակներս Ամերիկայում մեծ ձգտում է նկատուում բողոքական այլ և այլ հերձուածներ մի ընդհանուր եկեղեցական միութիւն հաստատելու: Շատերը գուշակում են, որ ինչպէս նախորդ դարը բաժանման՝ այդպէս և ներկայ Ի. դարը միութեան դար պէտք է լինի: Բնական է, որ աւելի մանր բաժանումներն են ձգտում մեծ մարմիններէ հեռ միանալու: Վերջիններն անգաղար յառաջադիմում են, նիւթական ընդարձակ միջոցներ ունենալով՝ զառաւոր եկեղեցիներ են կառուցանում մեծ քաղաքներում և հասարակական կեանքի վերայ ազդեցութիւն ձեռք բերելով՝ աւելի շատ անդամներ են դրաւում: մինչդեռ փոքր աղանդները հաղիւ կարողանում են իրենց գոյութիւնը պահպանել: Իրար մօտենալուն մեծապէս նպաստել է վերջերս ընդհանրացած այն սովորութիւնը, որ մի եկեղեցական բաժանմունքի դումարած ժողովներում մօտենալուց են ուրիշ փոքր, դադարիարակից բաժանմունքներէ ներկայացուցիչներ, և այսպէս կարծիքներէ փոխանակութիւն է տեղի ունենում, սովորում են միմեանց հասկանալ և ժողովներէց դուրս ևս հարկաւոր դէպքերում հաղորդակցութիւն պահպանել: Այժմ միացման մի նոր քայլ արել են «Երեսնական միացեալ եկեղեցւոյ» (United British church) քսան և երկու աչքի ընկնող անդամներ, որոնք մի յայտադիր ուղղելով իրենց եպիսկոպոսներին՝ առաջարկում են դրական միջոցներ ձեռք առնել միութիւն գլուխ բերելու և մատնացոյց են անում այն եկեղեցական բաժանմունքները, որ իրենց հեռ միանալ կարող էին՝ մեծ օգուտներ սպասելով դուրանից եկեղեցւոյ և քրիստոնէական գործի յառաջադիմութեան համար: Նման յայտարարութիւն եղել է նաև «Կուսակցական երկրացական եկեղեցւոյ» կողմից: Թէպէտ կան նաև այնպիսիներ, որ այս յայտարարութիւնները մասամբ վաղաժամ, մասամբ անտեղի են համարում. բայց ընդհանրապէս առած նոցա համակրողներն աւելի բաղմաթիւ են, և հակառակորդներն այն լեզուով չեն խօսում, ինչպէս կխօսէին 10—20 տարի առաջ:

Իրօք այդ եկեղեցական բաժանումներէ մէջ դաւանութեան և գաղափարի տեսակէտից այնչափ քիչ խարուծիւն կայ, որ բաւական կլինի վերացնել անցեալում տեղի ունեցած հակառակութիւնները, և նորա իրենք իրենց կմխնան: Կանադայում ևս նոյնպիսի շարժում նկատուում է և արդէն սկսել է գործնական հետեւանքներ ունենալ. թէ այստեղ, թէ Միացեալ Նահանգներում շարժման ղեկավարները Մեթոդիստներն են:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Նոր Տարի.—Մայր Աթոռի միաբանութիւնն այս անգամ բազմ ունեցաւ կրկին իւր հայրախնամ Գիտապետի շուրջը բոլորած ողջունելու կադանդն ու նոր տարին: Վեհաբանի դրօս ընդունելութեան դահլիճում տարուայ վերջին երեկոյեան սեղան էր պատրաստած՝ մրգեղէնով և քաղցրեղէններով: Մօտ ժամը 7-ին, երբ բոլորեքեան խմրուած էին, բարեհաճեց ներս գալ Նորին Վեհափառութիւնը և իւր ներկայութեամբ, իւր խիստ սիրալիր վերաբերմունքով, իւր զուարճարանութիւններով համեմտ իմաստուն և ազդու խրատներով մեծապէս նպաստեց հանդիսաւոր ժամի խորհուրդն ըմբռնելու և ճշմարիտ հոգեոր ուրախութիւն զգալու:

Վեհափառ Հայրապետը, Միաբանութեան կենացն առաջարկելով՝ բացատրեց հանդամանօրէն, որ մարդիկ ապրում են մի գործ կատարելու, մի յիշատակ թողնելու համար. իւրաքանչիւրն ունի կատարելու գործեր և չպէտք է սպասէ, որ ուրիշներն յիշեցնեն իւր պարտքը. այսպիսի միաբանութեան համար յատկապէս պարզ պէտք է լինի, որ համերաշխ գործունէութեամբ միայն կարելի է պարտք հատուցանել: Նորին Վեհափառութիւնն իրրեւ օրինակ միաբանական սիրոյ և համերաշխութեան յիշեց, թէ տեսել է Նրուսաղէմի մի լատինական վանքում պատի վերայ լատիններէն մեծ մեծ

տառերով գրուած քառասունի չափ կրօնաւորական կեանքի կանոններ, որոնց բոլորին կցորդուած էր նոյն «միասին» բառը: «ապրել միասին, գործել միասին, խնդալ միասին, ողբալ միասին, հանգչել միասին», և չն: Ապա բերել տուաւ լիակատար «Վարք Սրբոց»-ը և Բարսեղ Կեսարացու վարքից կարդաց մի հատուած, ուր ամփոփուած են Եկեղեցւոյ այդ մեծ հայրապետի մի շարք իմաստալից խրատները՝ կցելով իւրաքանչիւրին իւր բացատրութիւնները:

Ժամէն 7¹/₂-ն անց էր, երբ մեկնեցաւ Նորին Վեհափառութիւնը՝ թողնելով ներկայ եղողներին զգացուած, շատ խոր և քաղցր տպաւորութիւնների ներքոյ:

Միւս օրը Նոր Տարու առթիւ, ըստ սովորութեան, Մայր Տաճարում պատարագ կար, որից առաջ կատարուեց Հայրապետական և յետոյ Վայսերական մաղթանք: Ապա Ն. Ս. Օծութեան աջն առնելու դնացին Միաբանութիւնը, ձեմարանի ուսուցչական խումբն ու աշակերտները և բաւական թուով մարդիկ Վաղարշապատի հասարակութիւնից և ուրիշ տեղերից:

Նորին Վեհափառութիւնը Միաբանութեան ուղղած խօսքերի մէջ առանձին ուրախութիւն յայանեց, որ վերջերս նոր երիտասարդ անդամներ աւելացան նորա վերայ, և այժմ՝ նկատելի բազմութիւն է տեսնում իւր առաջ,—կբարեմաղթէր, որ ոչ ոք նրա միջից չսակսի. ապա խօսքն ընդհանրացնելով՝ յորդորեց, որ բոլորն էլ աշխատեն Մայր Աթոռի հաստատութեան ու բարօրութեան համար:

Ճրագալոյցի երեկոյեան ևս Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց վանքի սեղանատուն իջնել, ուր ըստ սովորութեան վառած մոմերով և «Խորհուրդ Մեծ» շարականը երգելով դիմեցին Միաբանութիւնը, ձեմարանի սաները, պատահական հիւրեր:

Միւս օրը պատարագիչն էր Սինօղի աւագ անդամ Գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսը: Պատարագից յետոյ կատարուեցաւ ս. Մկրտութեան կարգը՝ Ներսիսեան լճի վերին

աւազանում, նախապատրաստուած տաղաւարի ներքոյ: Այդ շքեղ հանդիսին ներկայ էր խուռն բազմութիւն: Վեհափառ Հայրապետը յոգնութիւն զգալով չմասնակցեց հանդիսին և շնորհաւորական այցելութիւններ չընդունեց: Սակայն ծաշին ներկայ եղաւ և մի սրտառու ճառով բացատրեց Ծննդեան տօնի նշանակութիւնը՝ ս. Գրքի վկայութեանց համաձայն ցոյց տալով, որ Փրկիչն աշխարհ եկաւ ինչպէս արդարներէ, այնպէս և մեղաւորներէ համար, և թէ Նրան երկնային բարձրութիւնից մինչև Բեթղեհէմի մօտը խոնարհեցնողը այն անսահման սէրն էր, որ Նա ունէր զէպի մարդկութիւնը: Ապա օրհնելով Միաբանութեան և Հայ ժողովուրդի կեանքը՝ ելաւ վեհարան հանգստանալու: Միաբանութիւնը խորին շնորհակալութեամբ և ողևորութեամբ Ն. Վեհափառութեան կենացը խմեց և շարունակեց ծաշը, ըստ սովորականին մի քանի բաժակների և երգերի ընդմիջումներով:

Ամայս 14-ին՝ ս. Յովհաննու Մկրտչի տօնի օրը, սովորական շքով տեղի ունեցաւ և աղբիս Սրբազնագոյն Հայրապետի անուանակոչութեան տօնախմբութիւնը: Նախընթաց երեկոյեան նախատօնակին, ցուրտ եղանակի պատճառաւ, Նորին Վեհափառութիւնը եկեղեցի իջաւ առանց հանդիսաւոր թափօրի: Ներկայ եղաւ նաև առաւօտեան ժամերգութեան, որից յետոյ Միաբանութիւնն ու ձեմարանի աշակերտները Նորին Ա. Օծութեան աջը առին: Պատարագին և հանդիսաւոր ծաշկերոյթին Նորին Վեհափառութիւնը չխորոզացաւ ներկայ գտնուիլ: Պատարագին էր Գեր. Մակար եպիսկոպոս պատարագից յետոյ կատարուեցաւ Հայրապետական մաղթանք:

Ծաշին հրաւիրուած էին, բացի Միաբանութիւնից, ձեմարանի ուսուցիչներ և Մայր Աթոռում գտնուած հիւրեր: Առաջին բաժակն առաջարկեց Գեր. Մեսրոպ Սրբազանը՝ Վեհ. Հայրապետի կենացը, որից յետոյ ուրաւակիր Ապիրիզոն Մելիքեանը երգեց «Տէր Կեցո՛» օրհներգը՝ մասնակցութեամբ ձեմարանական երգեցիկ խմբի:

Երեկոյեան ճեմարանում կար զրական հանգէս, որին ներկայ էին և ոմանք Միաբանութեան անդամներէց:

Մենդեան տօները միաբանակիցներին հետ կատարելու համար Մայր Աթոռ էր եկել Սանահնի վանահայր Գեր, Դարեգին եպիսկոպոս և տօներէց յետոյ վերադարձաւ իր պաշտօնավայրը:

Տփլիսի ս. Սարգսի նախկին վանահայր Տ. Մամբէ վարդապետ Վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ Մ. Աթոռ կոչուելով՝ յունուար 11-ին այստեղ եկաւ և կարգուեց տեսուչ տպարանի:

Մայր Աթոռից մեկնեցին Տ. Արտակ և Տ. Զաւէն նորնծայ արեղաները՝ աւը հայրենիք, կարճ ժամանակով ծնօղիներին այցելելու, բայց Մոսկուա՝ շարունակելու համար իրրեւապատ ունկնդիր լսել համալսարանում:

Տփլիս ուղևորուեց և վերադարձաւ Ատրպատականի առաջնորդ Տ. Եղիշէ Ժ. վ. Մուրադեան՝ Կարսի կալուածոց յայտնի դատական գործի համար կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդելու փաստաքանին և աջակցելու դատաւարութեան միջոցին: Դատը վաստակեց եկեղ. վարչութիւնը:

ՏԱՃԿԱՀԱՅԻՐ

Տաճկահայ հասարակութեանը դեռ շարունակում է զբաղեցնել այն միջութարակուն դէպքը, որ, շնորհիւ Պոլսի պատրիարքարանի բռնած խոհեմ ընթացքին և եռանդուն գործունէութեան՝ Կլիկեան թեմերի համար կաթողիկոս ընտրուեցաւ Գեր. Սահակ եպ. Խաբայեանի նման կարող և հանրութեան համակրանքը վայելող մի արժանաւոր անձնաւորութիւն: Պետութիւնն այս անգամ հաստատեց այդ ընտրութիւնն, առանց առանձին խօչնդոսներ հանելու: Հաստատութեան «բէրաթն» արդէն յանձնուած է պատրիարքարանին և շուտով նորին Ամենապատուութիւնն իւր Աթոռը կուղևորուի ու օծումն ընդունելու, որից յետոյ կանցնի Պոլսի ներկայանալու համար երկրի վեհապետին և խորհրդակցելու պատրիարքարանի հետ մի քանի կարևոր խնդիրներ և իւր հօտի կարիքներ լծակն:

Կլիկիկոյ աթոռն 1894 ից ի վեր թափուր էր, թեմական գործերն երեսի վրայ մնացած, մայր վանքն աղքատ և եկեղեցականներէջ շատերը մտաւոր թէ բարոյական կողմից շատ խեղճ: Ամէնքի յոյսը նորընտիր կաթողիկոսն է: Մի վրաստաբան, որ Կլիկիկոյ թեմերից է և հանրային գործերին մօտիկ ծանօթ, «Սուրհանդակ»ի № 1172 և 1175ում երկու լուրջ յօդուածներով պարզում է հասարակութեան առաջ նախ, թէ ինչ է սպասուում նորընտիր կաթողիկոսից, և երկրորդ՝ թէ ի՞նչ պէտք է անել Կլիկիկոյ և՛ նիւթապէս և՛ բարոյապէս ընկած վիճակը բարձրացնելու համար: Առաջին յօդուածով ցոյց է տալիս հետեւալ կարիքները.

Ա. Վանքին վերաշինութիւնը.

Բ. Միաբանութեան վերակազմութիւնը.

Գ. Ժառանգաւորաց վարժարանի մը հաստատումը.

Դ. Թեմերու մէյմէի առաջնորդ ընտրելով՝ բոլոր վիճակներու եկեղեցական կազմակերպութեանց լրացումը.

Ե. Վանքապատկան ինչքերու և կալուածներու վերստացումը և անոնց սեպհականութեան խնդիրին ապահով հիման վրայ դրուելն, թէ՛ վարչական և թէ՛ դատական եղանակով ու նորոգութեամբ կամ լաւ մշակութեամբ:

Երկրորդ յօդուածում մասնանիչ է անում դրամի և մարդու կարիքը: Նա հաշուել և եկել է այն եղբակացութեան, որ Կի-

չի կեան թեմերի վիճակն ըստ արժանւոյն բարեփոխելու համար նորընտիր կաթողիկոսն առ նուազն 10000 ոսկու (85000 ը․) պէտք պիտի ունենայ և քանի որ Կիլիկիոյ ժողովուրդն աղքատ է ու այդ գումարի մէկ երրորդն անգամ տալու անկարող, մնում է, որ Կիլիկիայից դուրս գտնուած հայութիւնն աջակցէ։ Երկրորդ կարգի առթիւ շեշտում է, որ Սսի աթոռը չունի իսկական միաբանութիւն։ Եղածները տգէտ, ապիկար մարդիկ են, որոնք վերջին հանգուցեալ կաթողիկոսից դրամով դնել են իրենց վեղարները։ Յօդուածագիրն այն կարծիքին է, որ այդ կարիքը լեցնելու համար պէտք է հոգւորդ կոչման հրաւիրել բուն իսկ Կիլիկիայում գտնուած միջակ իրթութեան և միջակ տարիքի տէր մարդկանց, մինչև որ ժառանգաւորաց վարժարանը, որի գոյութիւնն իրաւամբ անհրաժեշտ պահանջ է համարում Կիլիկիոյ համար, հասցնէ նորերը։

Յօդուածագիրն ի վերջոյ խօսում է Պոլսի պատրիարքաւորանի, Մայր Աթոռի և նորընտիր կաթողիկոսի ապագայ յարաբերութեանց մասին և յոյս է յայտնում, որ թէ պատրիարքարանն և թէ Խաղայեան սրբազանն ամէն ջանք դորձ կդնեն արդարացնելու հասարակութեան վստահութիւնն ու տեղի չեն տայ այնպիսի հակառակութեանց, որոնք և՛ վնասակար ելան և՛ նսեմացրին հանգուցեալ Քէյֆսիդեան կաթողիկոսի անունը։

— «Վեհ. Սուլթանը բարեհաճած է Ա. կարգի Մէճիտէ պատուանշան շնորհել Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոս Տ. Սահակ Սրբադանին։ Կայսերական այս բարձր շնորհը Պատրիարքարանի կողմէ հեռագրով հաղորդուեցաւ Ն. Ամենապատուութեան»։

«Արարատ»ի անցեալ համարում յիշել էինք, որ Կ. Պոլսի հայաւնակ թաղերից մեծ մասում գոյութիւն ունին աղքատականամ ընկերութիւններ։ Բերա թաղի աղքատախնամ իր կոչումն ըմբռնել է աւելի լայն մտքով քան միւսները։ Սա իր ծախքով պատրաստում է հիւանդապահոցներ, որոնք իրանց կրթութեան շրջանն աւարտելուց յետոյ մեծ ծառայութիւն են մատուցանում հաղարակութեան։ Անցեալ 1902թ.-ի Դեկտ. 15-ին տեղի է ունեցել յիշեալ թաղի աղքատախնամ ընկերութեան գրասենեակում վերջին ընթացաւարտողներին հարցաքննութիւնը, որ «Սուրհանգակ» թերթն այսպէս է նկարագրում. — «Նախ տղերքը նաղարեան պէյ վիրաբուժութեան վերաբերեալ հարցումներ ըրաւ շրջանաւարտներուն, թէ ի՞նչ է այրումը և ի՞ր դարմանը, վերքերը ի՞նչպէս պէտք է դարմանել,

լի՛նչ տեսակ գործիքներով մորթային ներարկում կըլլայ, ի՛նչ է «ֆրաքթիւրը» և քանի՛ տեսակ, և ո՞րոնք են իր ախտանշանները, արիւնը ի՛նչպէս պէտք է առնել և ո՞ր պարագային ևն. ևն. որոնց պէտք եղած պատասխանները տրուեցան: Յետոյ կարգաւ Տքդ. Չիլինկիրեան էֆ. բնախօսական և անդամադննական ճիւղին, այն է մարդակազմութեան վրայ, Տքդ. Մասիս առողջաբանութեան մասին հարցումները բրին և դեղագործ Նարիկիէճեան էֆ. դեղագործական ճիւղը հարցաքննեց, — թէ բժիշկին պատուէրները ի՛նչպէս պէտք գործադրել և թէ բժիշկ չեկած հիւանդին մը անհրաժեշտ դարմանները ի՛նչ են, ևն: Շրջանաւարտները, որոնք իրենց սպիտակ գոգնոցներով ճշմարիտ հիւանդապահուհի տեսք մը կը ներկայացնէին, կը պատասխանէին բոլոր իրենց եղած հարցումներուն:

Հարցաքննութիւններէն ետքը կատարուեցաւ վիշապահաններու բաշխումը: Տքդ. Աճէմեան պէյ բանախօսութիւն մը ընելով, նախ շնորհակալութիւն յայտնեց բոլոր ներկաներուն, պատուած ըլլալնուն համար այս համեստ հանդէսը: Յետոյ ըսաւ. «Ներկայ շրջանաւարտները վեց ամիս հիւանդապահութեան տեսականը» և վեց ամիս ալ Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցին մէջ գլխավոր տեսակէտով թէ ներքին և թէ արտաքին հիւանդութեանց գործնական փորձերը սորուելով կը ներկայանան: Ասկէ առաջ Տիկին Մատակեանի ձեռքով հիւանդապահութեան դասընթացքի մը հաստատման ծրագիրներ կային, բայց անոր յաջողութեան վրայ տարակուսողներ եղան և երբ առաջին շրջանաւարտները տրուեցան և հայ մամուլը ծանոյց ժողովուրդին, ամէն կողմէ խնդրանքներ տեղացին հիւանդապահուհիներ ուղելով: Պատճառ իրենց կանչուած տունները գացին և իրենց անձնուէր ու գործնական ծառայութիւններով ոչ միայն հիւանդները, այլ և տանը մէջ գանձողները գոհ թողուցին, հիւանդին հանդէպ իրենց ունեցած օգտակար ծառայութեանց համար, և լիուրի վարձատրուեցան: Ահաւասիկ այս նորերն ալ ճիշդ անոնց նման՝ պատրաստ են աշխատելու ուր որ կանչուին: Աղքատախնամի կուղի ընդարձակ գործունէութեան շրջան մը ունենալ: Բերայի աղքատախնամը իր դերքով և դիւրութիւններով ամենէն փառաւորն է իր պաշտօնավարութեան մէջ, բայց պէտք է ըսենք թէ հասոյթնիս նուազ է: Թէև Բերայի թաղը կօզնէ, բայց այս օժանդակութիւնը մեծամասնութենէն չէ: Աղքատախնամ՝ որ լուին կաշխատի յօգուտ աղքատին, ըստ արժանւոյն ոչ ճանչցուած և ոչ ալ գնահատուած է. քաբողիչները պէտք է միշտ յիշեն Աղքատախնամին գործունէու-

Թիւնը իրենց քարոզներուն մէջ, հայ մամուլը պէտք է ներկայացնէ զայն միշտ, պէտք է գրագէտներն ալ նպաստեն. ասոնցմով միայն կրնայ Ազգատախնամն բարգաւաճման շրջան մը բոլորել և օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանել: Կը յուսամ թէ այս առաջարկս սիրայօժար կընդունուի»:

Տեղ. Աճէմեան պէյ յետոյ շրջանաւարտներուն դառնալով, յորդորական մը ուղղեց անոնց, ըսելով թէ իրենք այսուհետեւ բժշկական մարմնոյն անդամները կը սեպուին և թէ պէտք չէ վախճան ոչ միայն հիւանդութեանց դարչահոտութենէն, այլև տարախոտիկ հիւանդութիւններէն, և իրենց յանձնուած հիւանդներուն նկատմամբ պաշտօնին կիրառութեան մէջ զանցաւորութիւն չընեն: Յետոյ ոտքի ելաւ նախադահ որբաղանը Տ. Հմայեակ եպ. և գոհունակութիւնը յայտնելով այսպիսի դասընթացքի մը՝ մեզի համար նոր, հաստատուած ըլլալուն և թուելով անոր ընձեռած ու ընձեռելիք օգուտները, պարզեց Ազգատախնամին վիճակը և շնորհակալութիւն յայտնեց այն բժիշկներուն՝ որոնք թէ աղքատ հիւանդները կը դարմանեն ձրիաբար և թէ այս նոր դասընթացքին յաջող ելք մը ունենալուն համար ջանք չեն խնայեր, զոհելով իրենց ժամերը. և բարեմաղթութիւններ ընելով վերջացուց խօսքը, ու պահպանելով մը փահեց այս հանգէսը: Յետոյ շնորհաւորութիւններ եղան Տեղ. Աճէմեան պէյի, և միւս աշխատողներուն: Ազգատախնամն որահին մէջ թէյի ճոխ սեղան մը պատրաստուած էր ուր հրաւիրուեցան բոլոր ներկաները: Ահաւասիկ այս տարուան շրջանաւարտ հիւանդապահ հուհիներու ցանկը՝ որոնք վկայական ստացան երէկ.— Տիկ. Սանդուխտ Տէր Մատթէոսեան, Տիկին Էֆրեկ Համամճեան, Տիկին Յուլիտայ Գրիգորեան, Տիկին Սանդուխտ Գաղաղեան, Օր. Վեքթորիա Փափաղեան, Օր. Մաքրուհի Մանուկեան, Օր. Բրաբրին Քէօմիւրճեան, Օր. Բերուդ Մէնէշեան, Օր. Զարուհի Ռափայէլեան:

«Յիսուս մանուկ»: Կ. Պուլսի Ամեն. Սրբազան Պատրիարքը այս անունով մի նուիրատուութեան սկիզբը դրեց անցեալ տարի: Այս տարի Ս. Ճննդեան տօնի առթիւ մի պատրիարքական որբատուուչ կոնդակով նա ժողովրդին յիշեցնում է այդ նուիրատուութեան կարիքը և հրաւէր կարգում, որ ամէն ոք ըստ իւր կարողութեան մասնակից լինի: Իւրաքանչիւր նուիրատու ուղարկուում է մի «ողջունի օրհնագիր»:

Կ. Պուլսի աղգային հիւանդանոցի եկամտի աղբիւրներէց մէկն էլ պարզ և ընդարձակ օրացոյցները հրատարակութիւնն է,

որից անցեալ 1902 տարուայ ընթացքում գոյացած շահն 500 ոսկուց (4250 ռ․) անցնում է:

Նոյն հիւանդանոցի օգտին բացուած մի հանգանակութեան շնորհիւ ներկայ տարուայ սկզբին ստացուել է 23543 ղուրուշի (մօտ 1883 ռ․) նպաստ:

Պլուսհայ հասարակութիւնն հաստատ պահելու համար դիմութեան ու խնամքի այս յարկը՝ ստեղծել է եկամուտի այնպիսի աղբիւրներ, որոնք արժանի են ամեն դովետի և քաջալերութեան: Այժմ Կ. Պլուսում հետզհետէ վերանում է ննջեցեալի դադաղ ծաղկեպսակով զարգարելու, ինչպէս և նորապսակ ամուսնեւն ծաղկեպսակն շնորհելու սովորութիւնը: Դրանց փոխարէն՝ ի նշան ցաւակցութեան լինել թէ խնդակցութեան՝ նուիրում են մի սր և է դումար ի նպաստ այն հաստատութեան, ուր պատասխարուած են իրանց հաղարկից աւելի անպաշտպան եղբայրներն ու քոյրերը: Հոգաբարձութիւնն ամէն անգամ իր ստացած նուէրն յայտնում է հասարակութեան մասնուլի միջոցով:

Այս հարգի մի աղբիւր էլ այն նուիրատուութիւնն է, որ անում է հասարակութիւնը Ս. Ճննդեան ու զատիկ տօներին իրար այցելելու պարտականութիւնից ազատ մնալու համար:

Ուրախալին այն է, որ մինչ այս սովորութիւններն սկզբում շատերին զարմանք և դժկամակութիւն էին պատճառում, այժմ քանի դնում ընդհանրանում է բողոքական քաղաքի հասարակութեան բոլոր խաւերում:

Լրագիրներին մէջ լոյս տեսած հեռագիրներով և մասնաւոր նամակներով Կ. Պոլսից ստացուեցաւ այն խիտ տխրալի և տարտախեցուցիչ լուրը, թէ Մննդեան տօնի օրը պատարագիչ Ամեն. Մաղաքիա Պատրիարքի վերայ, առեան իջած և ժողովրդի միջից թափուրով անցնելու ժամանակ, մի հայ պատանի ատրճանակի կրկնակի հարուածներ է արձակում, որից մէկը վերաւորում է Սրբադանի ուսը: Նորին Ամենապատուութեան անմիջապէս դուրս են տանում բժշկական օգնութիւն հասցնելու համար. պատարագը շարունակում է մի քահանայ և քրօքհնեաց հանդէսը կատարում է Գեւ. Գէորգ եպ. Նրիցեան: Մանրամասնութիւններ և ստոյգ անդեկութիւններ Պատրիարք Սրբադանի առողջական վիճակի մասին ու շտացուեցաւ և յայտնուեցաւ, որ վերքը բոլորովին անվտանգ էր եղել:

Թրքախաղի ախտը, որ այնչափ մարդոց թէ նիւթական և թէ բարոյական անանկութեան պատճառ է լինում՝ դժբախտաբար տաճկահայ գաւառներում ևս տարածուում է, որտեղից ամէն օր կարելիք, թշուառութեան ձայներ են լսուում: Զմըշ-կաճագը Հայաստանի իսկ անկէններէն մէկն է, որ պարբերական դիմումներով օգնութիւն է հայցում Կ. Պոլսի պատրիարքարանից կրթական գործի համար: Այդ նոյն Զմշկաճագի թղթախաղի անձնատուր լինելու հսկեցուցիչ նկարագրութիւնը տալիս է «Սուրհանգակ»ի (№ 1185) թղթակիցն այս մի քանի խօսքերի մէջ. — «Զմշկաճագի բոլոր համայնքը սա դարչելի թղթախաղի մոլութեան զոհ դառած է: Առաւօտէ մինչև երեկոյ որճարանէ սրճարան խաղի շուրջը թափառելէ վերջ, երեկոյեան ժամը մէկին կը սպասեն, իւրաքանչիւրը իր օրուան կարգը եղող առնը կերթայ թրիւ խաղալու»:

— Դալժայեան որբանոցին նուիրել է 200 ոսկի (1700 ռ.) Մանչէսթրի վաճառականներից պ. Արամ Կարադէօղեան: Մի բարեսէր տիկին էլ, որ յանձն է առել միւսնոյն որբանոցի վերաշինութիւնը, տարածուած լուրերին նայելով՝ նոյն գերդաստանից է՝ տիկին Երմոնէ Կարադէօղեան:

— Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցու նորոգութիւնն արդէն աւարտած է. բացի 20 ոսկու օժանդակութիւնից, որ ժողովուրդն է ցոյց տուել, մնացած բոլոր ծախսն հոգացել է Միհրան էֆ. Սմբատեան: Վերջինիս եղբայրն էլ՝ Մանուկ էֆ. Սմբատեան, յանձն է առել միայն իւր ծախսով նորոգել տալու Կաթմիշաշա թաղի Ս. Յակոբ եկեղեցին. նորոգութիւնն արդէն սկսել են:

— Վերջերս վախճանած այրի տիկ. Մաննիկ Տալուտեանն Արմաշի գալթեվանքին կտակել է 200 ոսկի:

— «Սանատարեան վարժարանի Խնամակալութիւնը կկորհրդադալցի վարժարանին տեղափոխութեան խնդրին վրայ: Վարժարանը Խարբերդ փոխադրուելու դժուարութիւններուն առջև, կկորհուրի Սեբաստիա հաստատել զայն և պատրաստուած յատակադիճերը նկատողութեան առնելով, Պատրիարքարանէ գրուած է Սեբաստիոյ Առաջնորդին՝ Ս. Նշանի հոգեբէն դուրս ուրիշ ծախու հոգեր գտնել և տեղեկագրել Պատրիարքարան: Ս. Նշանի մօտ գտնուած գետին մը յարմարագոյնը կնկատուի. այսու հանգերձ Սեբաստիայէն պատրաստուած մանրամասն տեղեկագիր մը պիտի զրկուի Պատրիարքարան:

— Երուսաղէմէն Տ. Դէորդ Սրբադանի հասած հեռագիր մը կը գուժէ արդիւնաւոր միաբաններէն Տ. Անդրէաս վարդապետ Միրզայեանի վախճանը, բնիկ Բաղէշցի: Հանգուցեալը Պաւլեան

ճարտարապետներուն քով բաւական տարիներ ծառայելէ ետքը՝ քանի մը հարիւր ոսկիով Երուսաղէմ դացած և միաբան եղած է. յետոյ Իզմիրցի հոգեւոյց Տ. Յովհաննէս Պատրիարքէն վարդապետ ձեռնադրուած է: Երկար ատեն լուսարարութեան պաշտօններ վարած է Ս. Աստուածածին և Ս. Յարութեան Տաճարներուն մէջ. նաև երկար ատեն Եաֆսցի մէջ տեսչութեան պաշտօն վարած է Տ. Եսայի Պատրիարքին օրով: Հանգուցեալը իր դամբարանը իր ձեռքով պատրաստած է եղեր: Կը թողու բաւական կալուածներ Երուսաղէմի վանքին՝ իր խնայողութենէն աւելցուցած:

— Բեզերսպուրիկ մէջ վախճանած Օր. Աննա Եղեանց 1897 թուականէն ի վեր Կարնոյ Կարմիր վանքին մէջ հաստատուած որբանոցին կը ստարեր և 50 տղայ որդեգրէր էր, և տարուէ տարի 250 ոսկի կը վճարէր Որբանոցին խնամակալութեան: Հանգուցեալը Բեզերսպուրիկ մէջ, նոյն որբանոցը բարեկաւելու համար, Տիկնանց խնամակալութիւն մը կազմած էր: Իր դործունէութեան շնորհիւ այսօր 500 ոսկի պատրաստ կայ եղեր իր մեռնելէն վերջը երկու տարի ևս կանգուն պահելու համար Որբանոցը: Այս մահուան առթիւ Կարնոյ առաջնորդ Զաւէն Վ. Կարմիր վանուց մէջ Ս. Պատարագ մատուցեր և հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեր է:

— Ելմտական նախարարութիւնը 22,500 զրուշի դումար մը յանձնեց Պատրիարքարանի, Ծնունդի առթիւ Կայս. կառավարութեան կողմէ աղքատաց յատկացուած դումարին հաշուէն:

— Հուրիկեան Յովհաննէս վարդապետ, որ Հայ—հռոմէականութենէ Հայ. Եկեղեցւոյ ծոցը դարձած և յետոյ վերստին Հայ—հռոմէական դարձեր էր, և վերջերս ալ Աւաշկերտ զրկուած էր հովուական պաշտօնով, Պայազիտի Առաջն. Տեղապահ Տ. Եմմանուէլ Վրդ. զիմելով, միջոց մը խնդրեր է, որպէս զի կարելի ըլլայ վերստին Հայ. Եկեղեցւոյ վարդապետ դառնալ:

— Մշոյ Պատրիարքական Փոխանորդ Տ. Խոսրով Ծ. Վրդ. Պէհրիկեան Բաղէշ դացեր է Վսեմ. Կուսակալին հետ անձամբ յանձնուելու համար: Տ. Խոսրով Վրդ. կղբէ Պատրիարքարան թէ այդ առթիւ այցելած է Թէղուտի Ս. Յովհաննէս Վանքը, որուն դերքը սերուն, բայց շէնքն այնքան խաբխուլ է, որ եթէ անմիջական նորոգութիւն մը չըլլայ, տարիէ մը բալորովն աւերակ պիտի դառնայ: Այդ վանքին Վանահայրն է Տ. Յակոբոս Վրդ., 95 տարեկան ծերունի մը, որ բնականաբար չի կրնար օգտակար ըլլալ նոյն Վանքին: Տ. Խոսրով Վրդ. Ս. Պատրիարքին ուշադրութեանը կ'յանձնէ յիշեալ Վանքին մասին տնօրինութիւն մ'ընել:

ՆՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԷՋ.

Անցեալ դեկտեմբեր 22-ին Թիֆլիսում «Մշակ»-ի խմբագրութեան նախաձեռնութեամբ կատարուել է նախկին խմբագիր Գրիգոր Արծրունու մահուան տասնամեայ տարեդարձի յիշատակը եւ քացուել նորա վերայ կանգնած մահարձանը: Այս առթիւ շատ քան գրուեցաւ «Մշակ»-ի մէջ, գրուեցաւ նաեւ ուրիշ լրագիրներում. հոգեհանգիստներ են կատարուել շատ տեղերում, գրական երեկոյթներ կազմուել, ճառեր խօսուել, Արծրունու գրածներից եւ Լէօի «Կիւրակնօրեայ գրոյցներից» կարդացուել. — ապա շտապել են ի հարկէ բոլորի նկարագիրը «Մշակ»-ին ուղարկել տպելու: Այդ ամէնը լին. սովորական քաներ են, եկան ու անցան: Սովորական է նաեւ այն, որ ընդհանուր ոգեւորութեան ժամին շմոռացան դարձեալ Մ. Աթոռի միաբանութիւնը նշաւակելու, թէ ինչո՞ւ ուրիշների նման հոգեհանգիստ չկատարեց, ինչո՞ւ չխոստովանեց հրապարակական դրուատներով, որ հանգուցեալ Արծրունին ո՛չ միայն իբրեւ հասարակական գործիչ մե՛ծ է եղել եւ աներեւակայելի արժանիքների տէր, այլ նաեւ Հայոց եկեղեցու համար անգուգական քարերար Լր: Խ՞նչ արած. երբ հայ հոգեւորականներ եկեղեցու բեմի վերայից իրենց համոզման ու հասկացողութեան հակառակ անհեթեթութիւն չի մտում որ ասեն՝ միմիայն հաճոյ լինելու համար ամբողջ տրամադրութեան ու այդ տրամադրութիւնը յառաջ բերող մի քանի մեծաքերան ստահակների, զարմանալի չէ ամենեւին, որ հետզհետէ պահանջ դառնայ, ստիպել հոգեւորականութեանն իւր ամբողջ կազմով ամէն պատիւ ու ինքնաձանաշութիւն կորցնելու եւ թոյլ տալու ամբողջի այդ ինքնակոչ առաջնորդներին՝ իւր քից քռած տանել ուր եւ կամենան: Սովորել ենք շատ այդպիսի քաներ դիտել ու լռել: Լռութեան կտայինք նաեւ այն տիտուր

երևոյթը, որ մեր խեղճ՝ առաջնորդող զաղախարներից ու բովանդակութիւնից զուրկ, հասարակական կեանքի մէջ իրրեւ անհասանելի իղէալ է ներկայանում Դր. Արծրունին եւ կուռքեր պաշտելու սովորած իւր երկրպագուներին ոգևորում՝ այն աստիճան, որ դատողութեան դեկը կորցնում են ու սկսում զառանցել՝ «աստուածարել» նորան ու «կիսաստուածներին դասակցել»։ Հարկաւ այսպիսի անհամ ցոյցերի փոխարէն շատ աւելի ցանկալի էր, որ վերջապէս անուանի հրապարակախօսի իսկական արժանիքը, նորա յայտնած մտքերի ուղիղն ու սխալը լրջօրէն քննել ու ճանաչել աշխատելին, եւ մենք առիթ կունենանք, յուսով ենք, այս նկատմամբ մի քանի խօսք ասելու։ Բայց էլի աւելի լաւ է գոնէ Դր. Արծրունին ոգևորութեան առարկայ լինի, քան ի՞նչ մի ոգևորութիւն չլինի. ոչինչ ընդդէմ՝ չունինք, թող ոգևորուին նորա երկրպագուները, որչափ հաճելի է իրենց։

Սակայն մեր եկեղեցւոյ սրբութիւնների այն անարգել շահագործումն ու ոտնահարումը, որ տեղի է ունենում յաճախ այսպիսի ոգևորութեանց բողբոջներում եւ ամէն չափ ու սահման անցնում է արդէն՝ անուշադիր թողնել ի՞նչ մի կերպ չենք կարող եւ բուն զայրոյթով պէտք է բողբոջնք դորա դէմ։ Եթէ մեզանում մարդիկ, որ ամիսներով եւ տարւով ոտք չեն դրել եկեղեցւոյ մէջ, արհամարհել են նորա ամբողջ կազմութիւնը եւ յանդուգն տգիտութեամբ հերքել նորա հիմնական սկզբունքները՝ դարձեալ եկեղեցին կն ընտրում ասպարէզ երկրպագութիւն անելու իրենց կուռքին, հոգեհագիստ կատարել տալով են յայտնում իրենց արժանազին յարգանքը հանգուցեալ հասարակական գործիչների յիշատակին, դժբաղդաբար ի՞նչ մի միջոց չկայ այդ չարիքի առաջն առնելու. անուշով նորա հայ քրիստոնեաներ են, եւ եկեղեցին հնար չունի որոշելու, թէ ի՞նչ պատշաճաւոր երկիւղաժողովեամբ ու ջերմեանով զգացումներով է մասնակցում իւր պաշտամունքին, եւ ի՞նչ ձեւի համար՝ արհամարհանքով. նա ամէնքին սիրով իւր յարկի տակ է առնում եւ քաւակամութիւն տալիս իւր անդամների բարեպաշտական պահանջներին։ Բայց դորա համար որոշ ժա-

մանակ, յարմարութիւն, օրէնք կայ. ո՞վ իրաւունք ունի նորա ամենամեծ իրաւական կարգերն ըստ հաճոյից խանգարելու: Խօսքն այստեղ սովորական դարձած խանգարումների մասին չէ, ինչպէս օր. դատարկ ոտամաւորներ ու լրագրական յօդուածներ կարդալ, եկեղեցւոյ հետ ո՞չ մի առնչութիւն չունեցող կամ ուղղակի նորա սրբութիւնն անարգող ու վիրաւորող ծառեր ասել, սորա նորա պատկերը դնել եկեղեցւում. այս անգամ մի անօրինակ ու ընտրող դէպք ունինք աչքի առաջ, — Գր. Արծրունու յիշատակին Գանձակ գաւառի Բանանց զիւղում կատարուած մի հոգեպարար հանդէս, որի նկարագրութիւնը գտնում ենք «Մշակ»-ի սոյն տարուայ 4 հ.-ում: Ահա նորա առաջին տողերը. «Երէկ, յունուարի 5-ին, երեկոյեան պատարագի վերջում, Բանանցի եկեղեցւում կատարվեց հանդիսաւոր հոգեհանգիստ ի յիշատակ Գրիգոր Արծրունու՝ նրա մահւման աստնամեակի առիթով»: — Լաւ հասկանում ես կարդացածդ, ընթերցող. «յումվարի 5-ին, երեկոյեան պատարագի վերջում» — ձիշտ այն ժամին, երբ եկեղեցւոյ կամարները պէտք է թնդային «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» երգով, Փրկչի ծնունդը աւետուէր աշխարհին, եւ մարդիկ մոռացած, որ մի չնչին հողագնտի վերայ են ապրում, մեղքի, անձկութան, ցաւոց ծահի մէջ՝ սրբազան յուզումով պէտք է միացնէին իրենց ձայնը հրեշտակների երգասացութեան հետ, հրաշալի մանկանը ողջունելու. «Փառք ի քարճունս Աստուծոյ, յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն», — եկեղեցւոյ պաշտօնեան, աւետարանի քարոզիչը՝ մի «գառամեալ, հինաւորց» քահանայ, աշուղ դարձած ըւմի վերայից կանչում է. «Աստուած Գրիգոր Արծրունու անմահ հոգին միշտ լոյս, պայծառ պահի մեր մէջ, մեզ համար, ա՛ ժողովուրդ», — եւ խեղճ, մտամոլոր ժողովուրդը արծազանք է տալիս. «Ամէ՛ն»: — Ի՞նչ կասէք դորան: Գր. Արծրունի չէ՞ մարդկութեան ո՞ր քարերարի, ո՞ր իշխանի, հայրապետի, լուսաւորչի սիրուն արդեօք կարելի է Փրկչի յայտնութեան խորհուրդը խաւիանել եւ ծրագալոյցի ուրախութիւնը հոգեհանգստեան սուգի փոխել: Ո՞ւմ իրաւունքն է եկեղեցւոյ Տիրոջն անարգել այդպէս եկեղեցւոյ մէջ:

Շատերը կմտածեն զուցէ. պէտք է պատժել եկեղեցւոյ պաշտօնէին, որ այդպիսի զեղծում թոյլ է տուել: Պէտք է, այո՛. քայց արդեօք իսկական մեղաւորը նա է, եւ նորա պատժուելով չարիքն արմատով՝ դատապարտուած կլինի: Արդեօք նա մի ողորմելի գործիք չէ միայն հասարակաց այն մոլի տրամադրութեան ձեռքում, որ «Նկատուրց», «գառամեալ» ծերունուն երիտասարդացնում, յառաջադէմների ու ազատամիտների դասն է դասում, երբ «Մշակ կազէթը հայոց ազգի, հայ ժողովրդի գլխէն անպակաս ու հաստատ պահել» մտղթէ, եւ փրած անուանում ու քարկոծում՝ ըլլոր այլ կերպ շարժողներին, թէկուզ նորագոյն գիտութեան եւ քաղաքա՛րթութեան ներկայացուցիչներ լինին: Ամէնից կարեւորն արդեօք այս քարոյական ստրկութիւնը վերացնելն ու զաղափարների անտանելի շփոթութեան մէջ պարզութիւն յառաջ բերելը չէ՞:

«Արարատ»-ինսխընթաց համարում Պարսկահայոց եկեղեցական ու կրթական վիճակի մի անմխիթար նկարագիրը տպուեցաւ: Սակայն կողմնակի աղբիւրներից տեղեկանում ենք, որ զոնէ Արամեան դպրոցի վիճակն այնչափ էլ տխուր չէ, ինչպէս կհետեւէր այդ նկարագրից: Ամենամեծ ծախքը, որ նորա գոյութեան ընթացքում եղել է անցեալ տարի՝ շուրջ 5700 ռ. է, եւ թէպէտ ըստ այսմ՝ խիստ համեստ ռոճիկներ են տրուել իրօք ուսուցիչներին, քայց նոցա մէջ կան՝ բացի տեսչից, որ Մ. Աթոռի Ճեմարանն է աւարտել, ուրիշ երեք Ճեմարանաւարտներ եւ մի Ճեմարանի դպրանոցական բաժինն աւարտած ու մասամբ ուրիշ տեղ ուսումը կատարելագործած երիտասարդ. միւս ուսուցիչներն եւս ուսուցիչ անունը կրելու անարժան մարդիկ չեն: Դասացուցակի մէջ, եւ ընդհանրապէս՝ աչքի ընկնող թերութիւններ կան ի հարկէ. քայց շրջապատող պայմաններին նայելով պէտք է ասել, որ այստեղ համապատասխան գործ կատարուում է, եւ լաւ գործ: Ուրիշ կլինէր անշուշտ, եթէ Թաւրիզը փոխանակ երկու 5 — 6 դասարանեան դպրոց ունենալու եւ նորանոր միջ-

նակարգ դպրոցների ծրագիրներ մշակելու, պահէր միայն մի թաղում՝ կանոնաւոր թեմական դպրանոց եւ միւս թաղի դպրոցը դարձնէր ստորին կարգի, կամ՝ 2—3 դասարանեան. այդպիսով ընական դրութիւն կստեղծուէր, ուժերը կմիանային, եւ շատ աւելի արդիւնք կստացուէր:

Լիւաւայի թաղի դպրոցների հոգաբարձութիւնն եւս «Պարսկաստանի ընդհանուր կրթական գործի վերաբերմամբ» տարածուած աննպաստ կարծիքները հերքելու համար մի գրութիւն է տպել «Մշակ»ի ներկայ թ.-ի 1 հ.-ում, որից երեւում է, թէ այդտեղ եւս գոհացուցիչ կրթական ցէնգ ունեցող ուսուցիչներ կան.—սակայն աեսէք էլի ի՞նչ զարմանալի ու հրաշալի քաներ են երեւում: Մենք իմանում ենք, որ այս դպրոցները կառավարուում են նորագոյն— ի՞նչ նորագոյն, —ապագայ, ԻԱ, ԻԲ. դարի, դեռ ի՞նչ մի եւրոպական ու ամերիկական դպրոց չմոցրած՝ մանկավարժական օրէնքներով: «Դասերի տեսողութիւնը մեծերի համար 45 րոպէ, փոքրերի համար 30, իսկ դասամիջոցները 15—30 րոպէ են նշանակւած. դասերի քանակութիւնն էլ երեխաների տարիքին է յարմարացրւած, մեծերը օրական 5, իսկ փոքրերը 2—3 դասով են պարապում»:—Նրեակայի՞ւմ էք, ընթերցող, ի՞նչ ձիարշաններ սարքելիս կլինեն այդ օրական 2 երեսուն—քաղէանոց դասեր պարապող փոքրերը 30 րոպէ տեսող դասամիջոցներում, —մանաւանդ թէ դասերից դուրս, մայրաքաղաք Թաւրիզի փառասնդ տեսարաններով հարուստ փողոցներում. եւ որ գլխաւորն է—որչա՞յ ազատ միջոց կունենան նոցա բաղդաւոր դաստիարակները կեանքի բարեքը վայելելու եւ նորա խոր գաղտնիքների մասին խորհելու: Ի՞նչ զարմանք, եթէ նոցա այս վիճին կէտում էլ ծայրահեղ կատարելութեան են հասել: Հոգաբարձութիւնն ի միջի այլոց յայտնում է, թէ Ե. եւ Զ. դասարաններում ի՞նչ ուսուցիչներն ի՞նչ դասեր են աւանդում: Կրօն, Եկ. պատմութիւն եւ ուրիշ այդպիսի հին, փթած քաներ նոցա մէջ որոնելն անմտութիւն է ի հարկէ: Այստեղ Գէորգեան Ճեմարանի—ի՞նչ ընթացաւարտ*, այլ շունչը քերանին հագիւ

* Ի գէպ, մի անգամ եւս յիշեցնում ենք, թէ վերացնել

միայն դպրանոցական բաժինն աւարտած, Իննայի եւ Հայսցիզի համալսարանները յերաւի տեսած—երկսեռ դպրոցների տեսուչ Տիգրան Ռաշմաճեան աւանդում է «Ֆիզիքա, մաթղակագմութիւն, հոգեբանութիւն եւ մանկավարժութիւն»․ այստեղ մի «ձրի» ղօկտօր ուսուցիչ էլ կայ «Պոլսի բժըշկական համալսարանից»․ քայց դոքա եւ իրենց ընկերները մնում են ստուերի մէջ, երբ ամէնոն է բարձրանում «օր-Փուղինեան, ռուսական գիմնազիայից ընթացաւարտ, (որ) իր ուսումը կատարելագործած է Ժընէվի համալսարանում, աւանդում է Էվօլիցիա»։—«Մշակ»ի խմբագրութիւնն այս վերջին բառից յետոյ հարցական նշան է դրել․ ինչո՞ւ միթէ հարց է նորա համար, թէ «սլուդելի մէջ ի՞նչ կայ թագնուած»․ հարց է, թէ այդ «Էվօլիցիան» ի՞նչ Էվօլիցիաների, ի՞նչ ազատամտական քարոզութիւնների, ի՞նչ յառաջադիմական շարժումների արձագանք է։ Ինչո՞ւ նա ընդհակառակն չի բացականչում։ Ի՞նչ Եւրոպ, ի՞նչ Ամերիկա․ ի՞նչ պէտք է եւրոպական համալսարանների դոներ մնալու զանազան դրութիւնների «Էվօլիցիան» ուսումնասիրելու համար․ ելէ՞ք ամէնքս կրթական արշաւանք կազմենք, դէպի Պարսկաստանի մայրաքաղաքը դիմենք—այնտեղ օր-Փուղինեան կուայ մեզ՝ բոլորիս առանց սեռի խտրութեան, իսկական մարմնացեալ Էվօլիցիան, բոլոր գիտութիւններին ու քաղաքակրթութեան էսսենցիան։

Վերջին տարիներս մեր մի քանի թերթեր շարունակ բանակոռուի մէջ են վրացի հայատեացների հետ, որոնց համար «Խւերիա» լրագիրը կարծես միջանակ է նշանակել, թէ ո՞վ ամէնից աւելի ծայրահեղ անհեթեթութիւններ կասի

պէտք է վերջապէս այդ ուղեղ սովորութիւնը, որով ձեմարանի իւրաքանչիւր դաստրանից ելածներին ձեմարանաւարտ են անուանում թէ՛ իրենք և թէ ուրիշները։ Միթէ մինչև այժմ յայտնի չեղաւ, որ ձեմարանի լսարանական բաժնում բան են սովորեցնում և որ շատ մեծ տարբերութիւն կայ այդ բաժինն աւարտողների և շտապ մեծ տարբերութիւն կայ այդ մնաց թէ թերի և ուրիշ Թեմ դպրոցներից ելածների մէջ։

Վրաց եւ Հայոց յարաբերութիւնների մասին: Սրտաշարժ է մանաւանդ այն տեսարանը, որով պատկերացնում են նորա սովորաբար այդ երկու ազգերի պատմական անցեալը — Հայն ի սկզբանէ անտի արշինը ծեռին մի խարդախ առեւտրական, կուչ եկած Վրացի ասպետի ասպարի տակ, որ մեծահոգութեամբ պաշտպանում է նորան թշնամուց, ասպրուտի միջոց տալիս իւր երկրում, եւ փոխարէնը սեւ ապերախտութիւն միայն զտնում: — Տեղն է մեզ. արդեօք մեզանում եւս մեծամասնութիւնը նման սխալ գաղափար չունի իւր ազգի պատմութեան մասին. արդեօք շատ կրթուած հայեր եւս այն համոզմունքին չեն, թէ իրենց նախնիք անյիշատակ ժամանակներում մի քանի ապիկար թագաւորների եւ իրար տուն քանդող նախարարների ծանապարհ ղնելուց յետոյ՝ օտարների ստրուկն են դարձել եւ սորա նորա դրանը մի կերպ զլուխ պահել, եւ թէ ուրեմն նոցա մասին յիշելն ու նոցա սերունդ համարուիլն ամօթ է: Մարդու զայրոյթը բռնկում է, երբ որ մեր պատմութեան ոսկեգիր էջերը թերթելով տեսնում է, թէ ի՞նչ են եղել մեր նախնիք, եւ ինչպէս ենք հասկանում մենք նոցա, ու հասկացնում ուրիշներին: Ո՛ւր էին Վրացիք, երբ հայ ժողովուրդը մի անպարտելի զօրաքանակ էր կազմում՝ արեւմուտքի եւ արեւելքի մէջ տեղ զցուած. ո՛չ միայն Պարսիկներն ու միւս հին ազգերը, այլ նա եւ Արաբիոյ անապատների աշխարհաւեր որդիք չկարողացան նորա զօրութիւնը խորտակել, եւ երբ զարհուրելի պատուհասներ կրելուց եւ ծանր տքնութիւնից յետոյ նա կրկին զլուխ բարձրացրեց՝ հով զիտէ ինչ կարելոր դեր պէտք է կատարէր քրիստոնեայ արեւելքի համար Աշոտ հանձարեղ Բագրատունու կազմակերպած ընդարձակ պետութիւնը, որ Կորդուաց լեռներից մինչեւ Կովկասի ստորոտներն էր տարածուում, եթէ առաջինը չդաւաճանէր նորա քարերարած եւ նորա հպատակ Վրաց Ատրնեբսէհ իշխանը՝ օրինակ տար ուրիշներին եւս ողորմելի թագերի գնով ծախելու ընդհանուր հայրենիքը թուրք բռնաւորներին: Եւ եթէ մէկ ու կէս դար յետոյ իսկական թագաւորը թագը կորցրեց, իսկ նախկին հպատակն իւրը պահեց ու տէր դար-

ծաւ նորա կալուածներին՝ ում շնորհն էր կրկին, եթէ ոչ նոյն հայ քանակի, որ այնքան երկար ժամանակ դիմացաւ թուրք հրոսակների յարձակումներին, մինչեւ նոցա առաջին թափը կոտորուեց. ում շնորհը, եթէ ոչ այն հայ զօրավարների ու զօրագնտների, որ ուրիշ յարմար տէր չգտնելով այս հիւսիսային քրիստոնեայ իշխանների շուրջը խմբուեցան եւ արեան դաշտում փառաց պսակներ վաստակեցին նոցա համար: Հարց է, այն ծաղկեալ վիճակը, որ ունեցաւ Վրաստանը ԺԲ.—ԺԳ. դարերում, արդեօք աւելի իւր քնիկ ժողովուրդի քաջութեանն ու իւր իշխանների պատերազմական հանձարի՞ն է պարտական, թէ այն միակ խոհեմութեանը, որով սոցանկից ոմանք իմացան օգտուել Հայոց պատրաստ, դարաւոր փորձութեանց միջ եփուած ոյժից:

Վրացիներն իրենք աւելի հին ժամանակների պատմութիւն չունին. քայց մենք ունինք եւ գիտենք, որ այն դէպքերում, երբ նոքա Հայերին դաշնակից են եղել, մեծ մասամբ իրենց օգնութիւնը ցոյց են տուել—քաջաբար փախչելով պատերազմի դաշտից: Յիշենք այն դէպքը միայն, թէ ինչպէս նոքա Կուրի ափերում մենակ թողին անօրինակ հերոս Մամիկոնեան Մեծ Վահանի զօրքերին՝ յանուն ընդհանուր քրիստոնէութեան սկսուած սրբազան զործը առաջին քայլափոխում իսկ ամենածանր վտանգի ենթարկելով: Բայց աւելի քնորոշ է նոցա դէպի քրիստոնեայ հայ եղբայրները ցոյց տուած մեծահոգութեան մի նմուշն այն օրերից, երբ նոքա նոր նոր էին զուլս քարձրացնում, մարդու շարք ընկնում: Բերենք պատմչի իսկական խօսքերը*. «Զայսու ժամանակաւ լուեալ զայն (Տաճիկների զօրանալը ԺԱ. դարի վերջին տարիներին) կիւրասպադատոն Դաւիթ՝ առաքէ զզօրս Վրաց ի պաշարումս քաղաքին Խլաթայ: Որոց եկեալ ի ձմեռնային աւուրս Գիւգ թուականիս՝ սրով եւ սովով ներդէին զքաղաքն, եւ զեկեղեցին Հայոց, որ արտաքոյ պարսպին եպիսկոպոսարան եւ ուխտի տեղիք լեալ էին յառաջին շնութեանն Հայոց, զսուրբ Խաչն եւ սուրբ Դամադիէլ՝ զայն Վրաց զօրացն զոմս

* Ստողեկ. Ս. Պետերբուրգ, 1885. էջ 268 (Գ. հանգէս, գլ. Խ.):

եւ իջեալնս արարին: Եւ Տաճիկըն ի պարսպէն աղաղակէին, եթէ «Զսրբութիւն քրիստոնէից մյոպէս առնէք եւ դուք քրիստոնեայք»: Եւ Վրացեացն պատասխանեալ, եթէ «Մեք զՀայ եկեղեցին եւ զձեր մզկիթն միապէս ընդունիմք»: Վասն որոյ շարժեցաւ ցասումս Աստուծոյ ի վերայ նոցա»... «Եւ յայնմ՝ զիշերի զկնի զատկին ցասումս Աստուծոյ եհաս ի վերայ Վրաց գորուն. եւ ինքեանք յինքեանց փախստական լինէին ի զիշերի առանց պատերազմի: Զոր իմացեալ տաճիկ գորուն եւ քաղաքացեացն՝ հետամուտ եղեալ հարկանէին ի հարուածս սաստկագոյնս, ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա»:—Եւ այս պատժողը մի ժամանակակից է, առասպելներ չի պատմում՝ եւ ո՛չ մի կանխակալ կարծիք չունի հարեւան ժողովուրդի դէմ. ընդհակառակն յաջորդ գլխում՝ նկարագրելով Վրաց տարած—հարկաւ այս ամբամբ Հայոց հետ միասին—մի փառաւոր յաղթութիւն՝ նա ամենայն անաչառութեամբ հայ քաջերի հետ յաղանէ յանուանէ յիշում է վրացիների գործած քաջութիւնները. ապա խոր յարգանք եւ մեծամեծ դրուատներով ողբում է Դաւիթ կիւրպաղատի մահը, եւլն: Իսկ թէ առհասարակ վրացիների, մասնաւորապէս կրօնական խնդիրներում՝ ցոյց տուած անհամբերողութեան հակառակ ինչպիսի ազատ հայեացքներ եւ լայնսիրտ վերաբերմունք են ունեցել մեր նախնիք՝ գեղեցիկ օրինակը տալիս է մեր անուանի վարդապետներից մէկը, Մխիթար Գոշ, որի թուղթը հրատարակել ենք «Արարտ»-ում:

Թումայեանի եւ նորա որդերի մասին շատ բան գրուեցաւ վերջին օրերս: Ամենեւին յօժարութիւն էինք ունենայ այս խիստ անհաճոյ խնդրին ձեռք տալու, եթէ՛ արդարութեան պահանջ համարէինք մի քանի բան յիշեցնել տաքացած զուիւններին:—Դրեթէ բոլոր այն թերթերը, որոնք այսօր խօսք չեն գտնում Թումայեանի արարքները պարտաւելու, եւ նորա խորամանկ շահատակութեան զոր եղած անձերին էլ մէջը խառնելով, հաշիւ չեն տալիս իրենց

երբեմն, թէ ինչ են ասում, — կթէ իրենց տասը տարի առաջ տալուած էջերը պրպտեն, ըտրրովին ուրիշ Թումայեան եւ ուրիշ երգ կգտնեն: Առասպել չէ, այլ մեր օրերում ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առաջ կատարուած իրողութիւն, որ Մարգարանի ըողորականաց միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ, Զուիցերիայում բարձր կրթութիւն ստացած Թումայեան անմեղ տեղը բանտ տրուեցաւ, ծանր տանջանքներ կրեց եւ արդէն կախաղանի մահուան էր դատաւարտուած, երբ իւր կնոջ (Ֆրանսիական զուիցերացի, մի պատուաւոր յայտնի ընտանիքից) եւ նորա ազգակիանների եռանդուն ջանքերի շնորհիւ կարելի եղաւ անգլիական դեսպանութեան միջոցաւ ազատել նորան անխուսափելի մահից եւ իբրեւ արսորականի Անգլիա տանել: Այնուհետեւ նա եւ իւր կենը առաջիններից էին, որ 1893—394 թ.-ներին Լոնդոնում եւ ուրիշ մեծ քաղաքներում եկեղեցիների եւ հասարակական ժողովարանների ամբիոնից քարոզում էին անդադար, գրեթէ ամէն երեկոյ՝ առանձին առանձին ժողովների առաջ, Տաճկաստանի հայ ժողովրդի ողբալի վիճակը նկարագրում, գովթ շարժում՝ դէպի թշուառները եւ զայրոյթ դէպի նոցա հարստահարողները: Այդ ժամանակ ի՛չ ոքի զգացմունքներին չէր դիպում, երբ Թումայեան հետը շղթաներ էր տանում, ցոյց տալիս, թէ ինչպէս էին կապել իրեն, ինչպէս տանջել բանտում. բոլորը համարում էին այդ օրինական միջոց՝ կենդանի կերպով նկարագրելու արեան ու արտասուքի աշխարհում տիրող սարսափները. Թումայեանին նկարագրում ու նկարում էին այդպէս շղթայակաւ, եւ այդ ամէնը հեռու եւ մօտիկ շրջաններում մեծ տաւառութիւն էր թողնում,՝ զօրեղ յուզում՝ յառաջ քերում: Մենք, որ աչքով տեսել ենք նորան ու նորա կնոջն այդ ժամանակ եւ լսել նոցա խօսքը՝ ստացել ենք նոյնպէս այն տաւառութիւնը, որ նորա անկեղծ էին, զուտ քրիստոնէական եւ մարդասիրական մի գործ էին կատարում, հեռու շահախնդրական եւ մարդորսական նպատակներից: Այժմ, երբ նշաններից այնպէս է երեւում, որ նոքա կամ սկզբից եւ եթէ կեղծում էին, կամ յետոյ հետգհետէ վարժուեցան նիւթա-

կան օգուտներ քաղելու իրենց դուրսից եւ, իրօք ամենածանր մեղքի մէջ ընկնելով շահագործելու քարութեան ու ողորմածութեան վսեմագոյն սկզբունքները,—նոցա արարքների տգեղութիւնը մերկացնողները գեղեցիկ գործ չեն կատարում՝ այնուամենայնիւ, երբ յարմար առիթ են գտնում՝ այստեղ իրենց անարատ ձեռները հրապարակով լուսնալու։ Հեշտ է քարճրագոյ մեղադրանքներ ուղղել Թումայեանին որքեր յանձնողների հասցէին։ Հարցնող կան, թէ վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում քանի որքեր են պատսպարուել, քանի քաղցածներ մնունդ, քանի մերկեր հագուստ ստացել ս. Էջմիածնի հովանու ներքոյ։ Եթէ Թումայեանի՝ ձեռնարկութեան մասին ստոյգ աղբիւրից մանրամասն տեղեկութիւններ չունեցած եւ միայն նորա նախկին համբաւին վստահելով որքեր յանձնելը մեծ սխալ է եղել, պէտք է չմոռանալ, թէ այդ սխալը գործողները քանի որքերով շրջապատուած են դեռ այս րոպէին եւ քանիսը ետեւից զալիս են, անվերջ, անսպառ։ Սրտացաւ մարդիկ կան, թող նոցա մասին հոգ տանեն, որոնց պատսպարելու եւ տեղաւորելու միջոցները աւելանալու փոխարէն քանի գնում պակասում են։

Կ. Պոլսոյ «Սուրհանդակ» թերթը տեղեկութիւն է ստացել, որ ս. Թադէոս եւ ս. Բարդուղիմէոս առաքեալների տօնին Մ. Աթոռի Ճեմարանում կատարած հանդիսին ի միջի այլոց «միաբաններու մէկ մեծ մասն ալ ներկայ չէ գտնուեր, որովհետեւ Ճեմարանի արդի վարչութեան եւ միաբաններէն ոմանց մէջ անհամաձայնութիւն տիրած է, եւ անոնք որ կ'ընտաղատեն ինչ ինչ կէտեր, անոնք շատ քարեկամ չեն նկատուիր Ճեմարանին»։ —Հրճուում են արդեօք ծոր—Դարի թղթակիցներն իրենց հանած ծայների արձագանքը լսելով. կարծում են միթէ յիրաւի, որ մասնաւոր անձանց պատիւը շօշափելով հասարակութիւն գութաճացնելն ու Ճեմարանի նման հաստատութեանց վարկը ձգելով ընթերցողների հետաքրքրութիւն զարթեցնելն ազգ-

օգուտ արուեմտ է:—Վստահեցնում ենք հեռու մօտիկ բոլոր հետաքրքրուողներին, որ Ճեմարանը ապահով ու արդինաւոր կերպով շարունակում է իւր գործը, եւ նորա այժմեան վարչութիւնը ոչ յիշեալ հանդիսին եւ ոչ ուրիշ առթիւ դժգոհութեան պատճառ չի տուել միաքանններին:

Իսկ Գանձասարի պղնձահանքի նկատմամբ յառաջ եկած վրդովմունքը նստեցնելու համար կնկատենք առ այժմ, որ պայմանը կնքուելուց առաջ ինդիքը լուրջ քննութեան է առնուել, իրաւաքանների ու խոհական անձանց կարծիքն իմացուել, աչքի տակ են եղել ոչ միայն բոլոր նախկին առաջարկութիւնները, այլ նաեւ Կովկասեան ուրիշ հանքերի համար կապուած քազմութիւ պայմանագրերի պատճէններ: Մի փոքրիկ թիւրիմացութիւն կայ միայն մէջ տեղ: Երբ 20—30 տոկոս էին առաջարկում՝ հանած հում նիւթի տոկոսն էր այդ, մինչդեռ այժմ՝ զուտ արդիւնքի 7 տոկոսն են տալիս, որ պայմաններին նայելով աւելի արժէ վանքի համար, քան թէ հում նիւթի 40—50 տոկոսը: Դորա հետ մէկ տեղ, ուրիշ շատ կողմնակի հանգամանքներ կան, որոնք վանքի համար անհամեմատ աւելի նպաստաւոր են, քան նախկին առաջարկութիւնների մէջ եղածները. եւ թանկագին մետաղներից վանքը պէտք է ստանայ ոչ թէ մէկ, այլ յիսուս տոկոս: Կաշխատենք ուրիշ անգամ՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ու քացատրութիւններ յառաջ բերել այս մասին:

Ե. Վ.

ԱՐԴԱՐԻԼ

Արդաբիլը հիւսիսային Պարսկաստանի վաճառաչաճ քաղաքներից մին է. գտնուում է Կասպից ծովից դէպի հարաւ արեւմուտք և տարածուում է Սաւալան լեռների հարաւ արեւելեան կողմում, Բալըկլու կոչուած գետակի ձախ ափին: Ամբողջ բնակիչների թիւը 20000-ից անցնում է, որոնցից շատ քչերն են հայ, իսկ մնացածները՝ թուրք, հայերն այժմ հազիւ լինին ընդամէնը 25—30 տուն: Եղել է սակայն ժամանակ, ուր հայ աղգաբնակու թիւնն այստեղ տիրող տարրերից մին է եղել: Դեռ մինչև այժմ էլ քաղաքի կենտրոնում, Շէյխ կոչուած մի հինաւուրց մզկիթի բակում և բակից դուրս՝ մզկիթի առաջ, գտնուում են մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնց վրայ կարդում ենք «առա հանդէի» և կամ տեսնում ենք քանդակուած խաչեր: Բացի դրանից մզկիթն ունի մի առանձին մաս, որ խաչաձև է և կարծել է տալիս, որ եղել է երբեմն քրիստոնէական եկեղեցի: Կարկատանները, որ արել են այդ եկեղեցին մզկիթի վերածելու համար՝ բոլորովին աչքի են ընկնում: Եւ զարմանալի բան, մզկիթի այդ մասը, որ, ինչպէս ասացինք, խաչաձև է, ծառայում է այժմ որպէս պահարան զանազան հին անօթեղէնների ու ձեռագրների: Վերջիններս առանձին պահարաններում լինելով՝ չենք կարողացել տեսնել: Տեղացի հայերից լսել ենք, որ այդ ձեռագրերում կան հայերէն գրութիւններ ևս: Հոգևոր պաշտամունքը կատարուում է մզկիթի միւս մասերում, որոնք առաջինի հետ հաղորդակցութիւն ունին պատի մէջ բացուած մի դռնակով միայն: Այս բոլորից դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ պարսիկ մահմեդականներն այդ եկեղեցին իրանց մզկիթին կցելուց յետոյ էլ դեռ պիղծ են համարում և այնտեղ ոչ մի պաշտամունք չեն կատարում:

Արդաբիլի անցեալը պատմութեան մէջ ընդարձակ յիշատակութիւն չի գտել. դոնէ մեր պատմութեան մէջ ոչ մի տեղ չի յիշուած: Բացի վերոյիշեալ տաճարից, որ փոխուած է մզկիթի, այն հինաւուրց դերեղմանաքարերից, որոնք այս ու այն կողմ ջրուած են այդ տաճարի շուրջը, մեր գրաւոր յիշատակարաններում պահուած կայ երկու վկայաբանութիւն, որ ցոյց են տալիս, թէ այդ քաղաքն ունեցել է երբեմն չփումն քրիստոնեաների հետ: Այդ վկայաբանութիւնները դանուում են մեր ձեռագիր և տպուած յայտմաւորքներում. առաջինը պատմում է պարսիկ մին Աբրահամ եպիսկոպոսի մահը, երկրորդը Անանիա անուն պարսկի Աւելորդ չենք համարում երկուսն էլ թարգմանաբար դնել այստեղ:

Ա. «Պարսից Աբրահամ եպիսկոպոսի վկայաբանութիւնը. Սա ազգով սարսիկ էր Արտաւիլ քաղաքից և եպիսկոպոս ձեռնադրուած մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչից. այդ պատճառով էլ համարձակ քարոզում էր Քրիստոսի կրօնը և շատերին կոտորաշուծիւնից դարձնում էր ճշմարիտ աստուածապաշտ: Սրա համար անհաւատները բարկանալով՝ բռնեցին նրան, տարան ներկայացրին մոգպետին և ստիպեցին Քրիստոսին ուրանալ և զօհ մատուցանել արեւին ու կրակին: Իսկ նա բաց անելով իր շնորհալից բերանը՝ երկար խօսեց Աստուածային գրքից և յանդիմանեց նրանց անաստուած մոլորութիւնը, անիծեց ու անարգեց Պարսից Սաբիւսոս (Շապուհ) թագաւորին և Ադէլփարաս մոգպետին: Եւ դեռ ամենասուրբ Երրորդութեան խոստովանութիւնը չվերջացրած՝ գլխատեցին սուրբ Աբրահամ եպիսկոպոսին, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»:

Բ. «Այսօրուայ օրս Քրիստոսի սուրբ վկան Անանիա պարսիկը մտաւ Արտաւիլ քաղաքը, յանդիմանեց արեւի ու կրակի պաշտօնեաներին և Աստուած դաւանեց Քրիստոսին: Քաղաքացիք բռնեցին նրան և այնպէս դանակածեցին, որ շատերին թուում էր թէ մեռաւ: Եւ մեռած կարծելով՝ քաջեցին նրան դուրս. բայց քիչ յետոյ

նա բաց արաւ բերանը և գոչեց բարձրաձայն. Ոտքի ելէք Աստուծուն աղօթելու, ահա մի սանդուխ եմ տեսնում, որի ծայրն հասնում է մինչև երկինք, և հրեղէններ՝ որ ելնում են վեր և ասում ինձ. Արի մեզ հետ և քեզ հանենք լուսալի քաղաքը։ Այս ասելով ուրախութեամբ հողին աւանդեց Աստուծուն։

Այժմու Արդաբիլի հայերը մեծ մասամբ դաղթել են Թաւրիզից, մասամբ էլ Թաւրիզի մօտ գտնուած Մուշամբար գիւղից, անցեալ դարու վերջին կիսից յետոյ։ Թէպէտ իւրաքանչիւր ընտանիք այնքան էլ հարուստ չէ, բայց համեմատած Պարսկաստանի միւս քաղաքների հետ՝ սրանք աւելի բարեկեցիկ, աւելի անդորր և ապահով են։ Մէկ երկուսն հաղիւ արհեստաւոր լինին, մնացած մեծամասնութիւնը ներկայացուցիչներ են զանազան առևտրական տներէ։ Հակառակ իրանց սակաւութեան, կարողացել են պահել իրանց դիրքը տեղացի պարսիկ ազգաբնակչութեան մօտ։ Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ վերջերս ամբողջ քսան տարուայ ընթացքում, մինչև 1900 թ.ը, Ռուսաց վաճառականապետն եղել է հանդուցեալ Խաչատուր Շահբաղեանի նման մի պատկառելի, բառի բուն իմաստով՝ վարչական անձնաւորութիւն, որի պաշտօնավարութեան ընթացքում, ինչպէս պատմում է մեծ թէ փոքր՝ իւրաքանչիւր տեղացի հայ կամ թուրք, ոչ ոք դժգոհ չի մնացել, այլ ամբողջ Արդաբիլն հաւասարապէս վայելել է նրա խողաղափրութեան և ճշմարիտ բարեպաշտութեան պտուղները, մինչև օրս էլ թուրքն յարգանքով է արտասանում հայ անունը և ակնածութեամբ ցոյց տալիս հանդուցեալի տան դուռը։

Հայ հասարակութիւնը Խաչատուր Շահբաղեանի ջանքերի շնորհիւ ունեցել է եկեղեցի և դպրոց, որոնք թէ և փոքր և անշուք, բայց մինչև այսօր պահում են իրանց գոյութիւնը։ Ի պատիւ Արդաբիլցի հայերի պէտք է ասել, որ ինչքան էլ թիւը լինի իրանց ըմբռնումը ուսման, կրթութեան եղանակի մասին, — որովհետև դպրոցը կառավարուում է դեռ աւելի խալիֆայական եղանակով քան

նորագոյն մանկավարժական սկզբունքներով, — այնուամենայնիւ հասկացել են կրթութեան նշանակութիւնը և հաւաքական ուժով պահում են և՛ եկեղեցի և՛ դպրոց, երբեմն նաև ներկայացումներ են ունենում. առանձին ռոճիկ են տալիս քահանայի, վարժապետի, սափրիչի և բաղնեպանի: Այս բոլորի վրայ աւելացնենք և իրանց հիւրասիրութիւնը, որին եթէ զուգընթաց չլինէր իրանց քմասէր, քիչ էլ ետադաշտ բնաւորութիւնը, գովեստ միայն պիտի կարգայինք իրանց անուան, մինչ այժմ նսեմացած ենք տեսնում նրանց բոլոր արժանիքներն այդ ախտի պատճառով, որ ցոյց են տալիս ամէն մի հասարակական խնդրում:

Դպրոց յաճախող մանուկների մեծամասնութիւնը աղջիկ է. և առհասարակ աղջիկներն այստեղ շատ աւելի են տղաներից, որովհետև Արդաբիլցի հայ երիտասարդն, երբ ուղում է ամուսնանալ, գնում է Թաւրիզ և այնտեղից է գտնում իր համար հարսնացու:

Քանի դեռ ռուսական երկաթուղին Թաւրիզ չի հասել, Արդաբիլի հայերը կը մնան իրանց տեղում. բայց մի քանի տարի յետոյ, երբ հաղորդակցութեան ճանապարհները փոխուին, հաւանօրէն Արդաբիլցիք էլ հետզհետէ կը գաղթեն Թաւրիզ, որովհետև նրանց այդ քաղաքի հետ կապողը այն հանգամանքն է, որ Արդաբիլը գտնուում է Թաւրիզից Բաքու տանող ճանապարհի վերայ և իրանք միշտ հաղորդակցութեան մէջ են այդ երկու քաղաքների հետ: Այդ հաղորդակցութեան յարատեւութիւնից է կախում իրանց գործերի յաջողութիւնը, որին զոհ են բերում ազգականների կարօտ, զաւակների կրթութիւն, և հեռու իրանց արիւնակիցներից, որոնք գտնուուում են մեծ մասամբ Թաւրիզում, վարում են գրեթէ պանդխտի կեանք:

Մ. ա.

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ.

ՄԵԾ ԵՂՋԻՒՐԱԽՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ.

Մաքրութեան նշանակութիւնը կաթնասնեստութեան մէջ.

Կաթնատնտեսութիւնը շահաւէտ դարձնելու ամենակարեւոր պայմաններէց մէկն է նաեւ չափադանց մաքրութիւնը: Զանազան գործարանական նիւթերէց, անասունների ազելցի կաշուի վերայի թելից, մաղերից, կաթնային մնացորդներից, փոշուց յառաջացած անմաքրութիւնները ոչ միայն իւրեանց մէջ անթիւ անհամար սոււնիւր են պարունակում, այլ և դոցա համար պարարտ հող են ներկայացնում: Հետեւապէս, եթէ կոմենսում ենք սահմանափակել կամ բոլորովին արդէլել սոււնիւրի գործունէութիւնը, որ մեծապէս վնասում է կաթին, առաջին դորձը պէտք է լինի կաթնատնից հեռացնել բոլոր անմաքրութիւններն և ձեռք տունել բոլոր միջոցները, որոնք նպաստում են մաքրութեանը և զիմադրում սոււնիւրի զարգացմանը:

Պէտք է սոււննձին ուշ դարձնել նաեւ դոմերի և կաթնատները օդի մաքրութեան վերայ: Որքան անմաքուր լինի դոմի օդը, այնքան աւելի մեծ թուով սոււնիւր կպարունակէ և աւելի շատ սաղմեր կընկնեն կաթի մէջ, որով և աւելի արագ կերպով տեղի կունենան նորանում ամէն տեսակ վնասակար փոփոխութիւններ:

Կաթնատան օդը մաքուր լինելուց դատ, պէտք է հնարեղածին չափի նաեւ չոր լինի, բացի այն տեղից, ուր պանիր է մակարդում, որովհետեւ կաթն ընդունակ է խոնաութիւնից յառաջացած և օդի մէջ տարածուած մըլահոտը, անմաքրութիւնները իւր մէջ ընդունելու և նոյնը հաղորդելու իրենից պատրաստած իւղին. այլ և սոււնիւրը շատ լուր բաղմանում են խոնաւ օդի մէջ: Այս պատճառով կաթը չպէտք է պահել նաեւ այնպիսի տեղերում, որոնք իւրեւ ընակարան, մառան, խոհանոց են ծառայում, որովհետեւ այդպիսի տեղերը օդը յաճախ հաւրում է լինում վատ գոլորշիներով և բակտերիաներով: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ կաթնատան զիւրքը, առատաւղի և պատերի ներքը, յատակի կաղմութիւնը պէտք է հնար եղածին չափ բաւարարութիւն տան մաքրասիրութեան պահանջ-

ներին: Առատադները, պատերը և յատակներն այնպէս պէտք է շինուած լինին, որ հարողանսք հեշտութեամբ մաքրել, լուանալ:

Նոյն կանոնները պէտք է պահպանել նաև կաթնամանների վերաբերմամբ: Ամանները հարող են լինել փայտից կամ մետաղից, դլիսաւորապէս թիթեղից (կղպեկած երկաթ), կամ արծնապակած և կամ վերջապէս իւղաներկով ներկած: Մետաղեայ ամաններն աւելի հեշտ են մաքրուում, այդ պատճառով աւելի յարմար են համարուում փայտեայ ամաններէն: Վերջիններին ծաղկաբերների մէջ կաթի մնացորդներն աւելի հեշտութեամբ են մնում: Փորձերը ցոյց են տուել, որ փայտեայ ամանների մէջ աւելի շուտ և արագ են աճում սոսնիկերը, քան թիթեղեայ և արծնապակած ամանների մէջ: Այն դէպքում, երբ արծնապակած ամաններ դժուար է ձեռք բերել, աւելի լաւ է գործածել թիթեղեայ ամաններ: Թիթեղից շինուած ամանները բացի հեշտութեամբ մաքրուելուց, թիթեղեայ պատճառով աւելի յարմար են գործածութեան. թէպէտ փայտեայ ամաններն ևս այն առաւելութիւններն ունին, որ աւելի արժան և ամուր են լինում և վառ հաղորդող են տաքութեան *:

Լաւ է նախ տաք և ապա սառն ջրով լուանալ, որքել, չորացնել և առժամանակ թողնել մաքուր սառն օդի մէջ: Կաթնամանները աւելի լաւ մաքրել հարելի է խողանակով և լուալ նատրոնի մոխրաջրի (натровый щелокъ) լուծուածքով: Գործադրելիս հարկաւոր է այդ լուծուածքի մի մասը վերցնել և խառնել 100 մաս ջրի հետ, այնպէս որ ստացուած նոր լուծուածքը պարունակէ լւր մէջ 0,17% նատրոն. Սողայի (կալաքար) լուծուածքի հետ համեմատած սա աւելի յարմար է, որովհետեւ աւելի դիւրութեամբ է խառնուում ջրի հետ, աւելի լաւ է լուծում, մաքրում ճարպը և սողայից էլ թանգ չէ: Այս գործողութիւնը հաւարելուց յետոյ ամանը պէտք է լուանալ նաև մաքուր և սառն ջրով: Յարմար միջոց է համարուում բացիլներ ոչնչացնելու համար նաև կրկնածմբթթու կրի (двойная ефринисто—кислая известь) հեղուկ վիճակի մէջ գործադրելը: Այս լուծուածքից պէտք է ցանկել առատադի, պատերի և յատակի, նմանապէս ամանների վերայ: Նախ քան մի աման գործադրելը հարկաւոր է ջրով լաւ լուանալ, իսկ մետաղեայ ամանները մաքուր շորով ևս չորացնել: Թէ նատրոնի և թէ սողի լուծուածք-

* Հիմնայի կաթնամաններ կարելի է ստանալ Մոսկուայում Ն. Վ. Վերեչայգինից և ուրիշ քաղաքներում նորա ներկայացուցիչներից:

ներով լուանալուց յետոյ ամանները՝ պէտք է կանոնաւորապէս մաքրել, որովհետեւ այդ նիւթերը անհաճոյ համ են ունենում: Աւելի յարմար է ժամանակ առ ժամանակ, մինչև իսկ ամէն օր, ամանները ենթարկել չափազանց շատ տաքացրած դոլորշու (105—110°) աղբեցութեան, որը շոգեմեքենայ կամ շոգեկաթոյ եղած տեղերում հեշտութեամբ կարելի է կատարել: Շոգին խողանակից և ջրից անհամեմատ աւելի լաւ կարող է մտնել ամաններէ ծակ ու ծովերը և ոչնչացնել այնտեղ եղած անմաքրութիւնները, սուսկերը:

Ամանները մաքրելուց յետոյ (մանաւանդ վայտեայ ամանները) պէտք է լաւ չորացնել. հակառակ դէպքում հեշտութեամբ մքլահոտ են ստանում, որ ոչ միայն կաթին, սերին և նոցանից ստացուած այլ կերակրեղէններին է վնասում, այլ և սուսկերի զարգացմանը նպաստում է:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վաստեղագործուած հեռախօս. — Ամերիկացի Պուպին պրոֆեսորը մի քանի ժամանակ առաջ հետեւեալ նշանաւոր գիւտն արաւ: Մինչև այժմ մարդու ձայնը հեռախօսով միայն որոշեալ հեռաւորութեան վրայ էր հաղորդւում, որովհետեւ պղնձեայ հաղորդիչները, որոնց միջով անցնում է էլեկտրական հոսանքը, կլանում են նրա էներգիայի մի մասը և որքան երկար է լինում հաղորդիչը, այնքան աւելի են կլանում հոսանքի էներգիայից: Քանի որ հեռախօսով խօսելու համար շատ թոյլ հոսանք է դրածածւում, ուստի համեմատաբար կարճ տարածութեան վրայ նրա թուլանալը շատ զգալի է դառնում. այս հոսանքները այլ ևս անկարող են հանդիսանում պահանջուած ոյժով ճօճել ընդունող ապարատի ձողիկը. սրա հետեանքը լինում է այն, որ ձայնը քանի դնում թուլանում է, անորոշ է դառնում: Ջրի տակի հեռախօսով միայն 30—40 վերստ հեռաւորութեան վրայ բաւերը պարզութեամբ լսւում են. իսկ գետնի վրայի հաղորդիչները մինչև 1000—1200 վերստ հեռաւորութեան վրայ բաւերը

որոշ—որոշ կհաղորդեն, եթէ միայն ապագարատները շատ զգայուն են: Սորանից փոքր ինչ պոկաս հեռաւորութիւն ունի Եւրոպայի ամենաերկար հեռախօսային հաղորդակցութիւնը՝ Բերլինի և Փարիզի միջև: Պրոֆեսոր Պուպինի կատարելագործման նպատակն է հաղորդիչների ընդդիմադրութիւնը ոչնչացնել, իսկ եթէ այդ անհնարին լինի, դէթ ամենամեծ չափով թուլացնել: Արդէն մի ընկերութիւն գիւտ անողից իրաւունք է առել Եւրոպական տէրութիւնների մէջ նոր ձևի հեռախօսներ մացնելու, և մի քանի փորձեր կատարուել են, որոնք ամենափայլուն հետևանքներ են ունեցել: Չայները այժմեան հեռախօսի հաղորդածից 4—5 անգամ աւելի ուժգնութեամբ են հաղորդում: այս հանգամանքը հնարաւորութիւն է տալիս հեռախօսի ծայրերի միմեանցից ունեցած հեռաւորութիւնը 4 կամ հինգ անգամ մեծացնելու:

Արդ, ի նկատի ունենալով, որ ներկայումս ամենաերկար հեռախօսի գիծը 1200 վերստ երկարութիւնն ունի՝ երբ նոր ձևի հեռախօսի գծեր շինուեն, կարելի կլինի ուրեմն Պետերբուրգը միացնել Մադրիդի, Կ. Պոլսի և Կալէաթայի հետ, իսկ Լոնդոնը Կապշտադի հետ (հարաւային Աֆրիկայի ծայրին): Եւրոպայում հեռախօսի հաղորդակցութիւն կարելի է հաստատել բոլոր քաղաքների մէջ, որքան էլ նրանք իրարից հեռու լինին: Եթէ հնարաւոր կլինի սոյն կատարելագործութիւնը յարմարեցնել նաև ջրի տակի հաղորդիչ կաբէլներին, այն ժամանակ Եւրոպայի բնակիչները կկարողանան խօսել ամերիկացիներին հետ:

Բիքսափոր Կոլումբոսի նշխարների վերջին քաղումը տեղի ունեցաւ Սեփիլիայում նոյեմբեր ամսին:—Ո՞ւր է թէ հաշտաւոր ծովազնացի ոսկորները, բազմաթիւ տեղափոխութիւններից յետոյ ի վերջոյ այստեղ հանդսաանան:

Քր. Կոլումբոսը մեռել է 1506 թուի մայիսի 20-ին և թաղուել է Վալենսիոյի դում: Եօթը տարուց յետոյ նրա մարմինը գերեզմանից հանում են և տեղափոխում Սեփիլիայի մօտ դրանուոդ Լաս—Կուեւիասի վանքը: 1536 թուին հանդուցեալի վերջին կամքը կատարելու համար նրա ոսկորները տանում են Ատլանտեան ովկիանոսի միւս կողմը և թաղում Սան—Դոմինգոյ մայր տաճարում, որ և այնտեղ երկու և կէս դար շարունակ խաղաղ հանգչում էին: Ֆրանսիական Մեծ յեղափոխութեան ժամանակ ֆրանսիացիք կղզու մի մասը զբաւեցին, Կոլումբոսի ոսկորները հանեցին և երկու մասի բաժանեցին՝ մի մասը դարձեալ նոյն տե-

դում թաղեցին, իսկ միւս մասը տարան Կուբա կղզին և Սանտո — Եագոյի մայր տաճարում թաղեցին: Հարկւր տարի յետոյ մեծ Ջենովացու ոսկորների խաղաղութիւնը դարձեալ վերգոյուեց: Երբ ամերիկացիք Կուբա կղզին իրեցին սպանացիների ձեռքից, Գրիտտափոր Կուբաքոսի աճիւնը դարձեալ մի ճանապարհորդութիւն կատարեց Ատլանտեան օվկիանոսի վրայով Սանտո — Եագոյի գէպի Սելիլիա և այդտեղ հանգչում է այժմ:

Օղագնացներ. — 1902 թուի դեկտեմբեր 1-ին երկու շվեդացի օդադնացիներ՝ Գապա Ֆրենկէլ և լէյտենանտ Կընտ Կնետարիմ «Սվենսկէ» օդապարիկով մի բարեյաջող թռիչք կատարեցին Ստոքհոլմից դէպի Ռուսաստան, 24 ժամ շարունակ երկնքի և երկրի մէջ մնալով: Օդադնացիներից առաջինը Անդրէյի հետ կորած օդադնացի հարադատ եղբայրն է, որ մասնակցել է նաև Շպիցբերգէնի էկսպեդիցիային՝ աստիճաններ որոշելու համար, և մի քանի անգամ օդային ճանապարհորդութիւններ է կատարել Շվեդիայից Ռուսաստան, Ահա թէ ինչ է պատմում նա այս վերջին հետաքրքրական ճանապարհորդութեան մասին:

«Ստոքհոլմից թռանք դեկտեմբերի 1-ին, կիրակի օրը, ճաշից յետոյ ուղիղ ժամի 5-ին: Օդապարիկի բարձրանալուն ներկայ էին շվեդական թաղաքապետը Գուստավը, օդադնացիների ընկերութեան անդամներ և խումն ամբոխ: Թռչելուց երկու րոպէ հազիւ էր անցել, որ մենք արդէն ամպերից բարձրացել էինք, այնպէս որ հազիւ կարողացանք թռիչքի ուղղութիւնը որոշել: 360 կիլոգրամ (22½ փ.) աւելորդ ծանրութիւն էինք վերցրել, ուստի յայտ ունէինք Բալթիկ ծովն անցնել և Ռուսաստանում իջնել: Մեզանից մէկը միջնորդաբանական դորժիքներով դիտողութիւններ էր անում, իսկ միւսը կառավարում էր օդապարիկն ուղղահայեաց դրութեամբ, աւելորդ ծանրութիւնից աւելի կամ պակաս քանակութեամբ դուրս չպրտելով:

Շուտով երևաց լուսինը և լուսուորեց ամպերի ծովը: Մեր օդապարիկը համարեա թէ չէր ցածանում, ուստի և դադարեցրինք աւելորդ ծանրութիւններ դուրս նետել, այնպէս որ հերթով հնարաւոր եղաւ իջնել: Ժամի 4-ին և 35 րոպէին Մեծ Արջի համառոտեղութեան ստորին տոտղերի միջև արևելքից դէպի արևմուտք մի վայր ընկնող ահագին ասաղ տեսանք, որ վից վայրկեան շարունակ ցլոււմ էր: Մի րոպէից յետոյ մի ուրիշ վայր ընկնող ասաղ երևաց, բայց առաջինից անհամեմատ փոքր էր: Առաւօտեան 7 ժամին ամպերի ճեղքուածներից պարզութեամբ կարողացանք որոշել ծովի ալիքները, այնուհետև օդապարիկն

ուղղեցինք դէպի հարաւ—արեւելք: Մօտ ժամի 12-ին մեր ներքեւ տեսանք երկիր, իսկ մի քիչ անցնելուց յետոյ լսեցինք շողեկաւքի սուլոցն ու շների հաջողը: Մօտ ժամին 5-ին սղապարեկը կորցրեց վերամբարձ ոյժն և ոկոեց կամաց—կամաց ցած իջնել: Մենք էլ չուղեցինք նրա իջնելուն դիմագրել, քանի որ միայն երկու նիւթ աւելորդ ծանրութիւն էր մշտցել: Վերջապէս յարմար վայրիկեան ընտրեցինք և խտրելիս դուրս դրեցինք, որ իսկոյն կալաւ դեանից և կանդնեցրեց օդապարեկը»:

Օդապարեկը իջել էր Պոկովի նահանգի Սուլցա դիւղից 4 վերստ հեռու, իջնելու ժամանակ օդապարեկը ինչպէս և նրա մէջ եղած դորժիքները կատարելապէս անվնաս մնացին: Օդա-
գնացները երկրադնալի մակերեսից ին մօտիկ բարեխառնութեան վերաբերեալ հետաքրքրական գիտողութիւններ են կատարել. մինչ երկրիս վրայ ջերմաչափը ցոյց էր տալիս— $4^{\circ} 30'$, 1000 մետր բարձրութեան վրայ սնդիկը բարձրացել է մինչև $+4^{\circ}$: Նման երեւոյթ մի քանի օր առաջ նկատել էին նաև Պավլովսկի Վոստոանդինովեան դիտարանում, որտեղ թռուցիկները օդութեամբ մթնալորտաբանական ինքնադիր դորժիքներով օդում փորձեր են կատարուել: Երկրիս վրայ ջերմաչափը մի քանի աստիճան զրօից իջել էր, այն ինչ 200 մետր բարձրութեան վրայ բարձրացել էր մինչև $+8^{\circ}$: Այս նոյն «Սվենսկէ» օդապարեկով վերոյիշեալ Ֆրէն-
կելը ուրիշ երկու օդադնացների հետ միասին ամառը մի բարե-
յաջող թռիչք էր կատարել Բալթիկ ծովի վրայով: Ստորհումից 14 ¹/₂ ժամուայ ընթացքում նրանք հասել են Իլմէն լճի ափերին:

Արհեստական կղզի.—Անգլիայում նորերս կազմուել է մի ակցիոններական ընկերութիւն, որի նպատակն է Ատլանտեան ուղի-
կանոսի մէջ, Լիզար հրուանդանից (Անգլիայի հարաւ—արեւմտեան ծայրը) 100 մղոն հեռաւորութեան վրայ դէպի արեւմուտք մի լողացող կայարան հիմնել: Այս արհեստական կղզին մի քանի նպատակների կժառայէ. այդտեղ կշինուի պոռտ—հեռագրական կայարան, անցնող նաւերի կենսական մթերքներ կմատակարարէ՝
մի խօսքով Անգլիայի համար առաջաւոր կենտրոն կլինի Հին և Նոր աշխարհի ծովային ոահմանի վրայ: Այս նպատակի համար կշինուի մի երկաթեայ բարժա*, որ շղթաններով ամրացրած կլինի. Բարժայի մէջ 500 տօնն (30,000 լի.) ծանրութիւն կսեղաւորուի: Նաւի նախաւայմի վրայ կշինուի Մարկոնիի անթել

* Երգենաւերի վրայ ապրանք տեղափոխող կամ ընդունող նաւ:

հեռագիրն ընդունող ապագարատ: Ովկիանոսեան կայարանը օգնութեան կգայ շատ նաւերի, որոնք այլ ևս ի դուր տեղ չատ ժամանակ չեն կորցնի՝ հրահանգներ ստանալու համար նաւահանգիստներ մտնելով: միևնոյն ժամանակ օգտակար կլինի նաև լրագիրները համար, որովհետև կհաղորդէ նրանց նաւերի երթևեկութեան, ճանապարհորդները թուի մասին, և ինչ: Բացի սրանից նա կարող է յարմար աղատարար վայր լինել: Կայարանը զօրեղ է լեքտրական լապտերներով կլուսաւորուի և շինուած լինելով չընկղմւող նաւերի պէս, ոչ մուռախուղից կվնասուի և ոչ էլ փոթորիկներից: Բարժայի ջրի մէջ գտնուող մասը բաղկացած կլինի 2500 ջրի համար անթափանցելի միջնապատերից, որոնք կհաղմուեն դատարի տակառների շարքերից:

Մարկոնիի ձեռագիրը շահագործող ընկերութիւնը այս նոր ընկերութեան հետ համաձայնութեան է եկել և անթել հեռագրից օգտուելու համար նրանից կստանայ 50,000 ռուբլի ամէն տարի: Եթէ այս ձեռնարկութիւնը յաջողութեամբ վերջանայ, այն ժամանակ մօտիկ ապագայում ովկիանոսները կծածկուեն ունի տեսակ արհեստական կղզիների ցանցով:

Ելիֆսրականուքեան ազդեցութիւնը քնի վրայ. — Նորերս ֆրանսիացի Ստեփան Լէ-Դիւէ դիտնականը Փարիզի գիտութիւնների ձեմարանում մի զեկուցում կարդաց այն փորձերի մասին, որոնք կատարուել են էլեքտրականութեան քնի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը որոշելու համար:

Գիտնականը կարողացաւ ապացուցանել, որ եթէ մարմնի մէջ ինչպէս հարկն է էլեքտրական հոսանք ներս թողնուի, արհեստական քուն առաջ կգայ, որ ոչնչով չի դանաղանուի բնականից: Փորձերը դեռ ևս կենդանիները վրայ են կատարուել: մի շան վրայ հետևեալ փորձն է եղել. գլխի վրայ մի տեղ, որ առաջուց ածիլած էր, ի նկատի ունենալով բրդի էլեքտրականութեան համար վատ հաղորդիչ լինելը՝ դրին ձողիկ, որ մի ծայրով միացած էր մարտկոցի հետ, իսկ մետաղալարի միւս ծայրը գրին մէջքի վրայ: Հոսանքի ազդեցութեան տակ շունը առաջ ջղաձգական շարժումներ էր անում և ապա համարեալ թէ բոլորովին դադարեց շնչելուց. բայց յետոյ շնչառութիւնը կամայ-կամաց վերականգնեց. կենդանին հանգարտուեց և վերջապէս բնական խոր քնի մէջ ընկաւ, որ մօտ 2 ժամ տևեց: Երբ հոսանքը կտրեցին, շունն իսկոյն դարձեց, կանգնեց ոտների վրայ և սկսեց աշխուժանալ. պարզ էր, որ երկարատև

էլեքտրականութեան ազդեցութիւնը կենդանու մարմնի մէջ ոչ մի հիւանդոտ փոփոխութիւն առաջ չբերաւ:

Բանաստեղծ օձերի կամաւոր փաղցածութիւնը.—Վաղուց յայտնի է, որ շատ օձեր, որոնք աչքի են ընկնում իրանց շատակերութեամբ, աղատութիւնից զրկուելով՝ յամառութեամբ հրաժարւում են ամէն կերակրից, բայց զարմանալի կերպով դիմանում են երկարատե քաղցածութեան, և երբ մարմնի քաշը որոշեալ չափից պակասում է՝ սատկում են: Ժենեւիցի Հօստայի փորձերից երևում է, որ կենդանիները ընդհանրապէս, սովածութիւնից այն ժամանակ են սատկում, երբ սկզբնական ծանրութիւնից 40—50% պակասում է. սակայն Հօստան փորձերը կատարել է տաքարիւն կենդանիների վրայ: Պելլեգրենի փորձերի համաձայն երբ օձերը բացարձակապէս քաղցած են մնում, այսինքն թէ՛ չոր և թէ՛ հեղուկ կերակուրներից խալառ հրաժարւում են, այն ժամանակ մահը անխուսափելի է, եթէ սկզբնական քաշից 38% պակասում է. իսկ եթէ օձերը միմիայն չոր կերակրից են հրաժարւում, բայց ջուր խմում են, մահը վրայ է հասնում, երբ սկզբնական քաշից 43% կորչում է. վերջին դէպքում կեանքի երկարատեութիւնը երբեք անգամ աւելի է: Մադագասկարի մի օձ, Պելլեգրենի առելով, չորս տարուց աւելի սոված մնաց: Ճափոնիայից 1899 թ.-ի նոյեմբերի 17-ին Փարիզի զազանանոց բերին մի մեծ օձ, որի երկարութիւնն էր 6 մետր և 45 սանտիմ. երկու տարի, հինգ ամիս և երեք օր առող կամաւոր և յամառ քաղցածութիւնից յետոյ նա սատկեց 1902 թ. ապրիլի 20-ին. այս ժամանակ նրա սկզբնական ծանրութիւնը 75 կիլօգրամից իջաւ մինչև 27: Ի դուր էին նրան տալիս գառ, նապաստակ, սագ, բագ, հաւ. նա ջարդում էր նրանց իւր ուժեղ օղակներով, բայց ամենեւին չէր ուտում: Օձը քիչ—քիչ թուլացաւ, նրա փայլուն դոյնը սկսեց աղօտանալ, իսկ ծաւալը փոքրացաւ: 1902 թուի սկզբին նրանից միայն ոսկոր ու կաշի էր մնացել. նա այնուհետեւ կատարեալ անզդայութեան մէջ ընկաւ և կուշ եկած պառկեց վանդակի մի անկիւնում: Մի քանի անգամ փորձեցին նրան զօռով կերակրել, կոկորդի մէջ ձուեր դրեցին, բայց արդէն բանը բանից անցել էր: Աւելի յարմար ժամանակին զօրով կերակրեցին Նիւ-Յօրքի կենդանաբանական պարտիզում մի վիթխարի օձ, 8 մետր և 90 սանտիմետր երկարութեամբ. սա էլ յամառութեամբ հրաժարւում էր բոլոր կերակուրներից: Իննը ծառայողներ օձին (որ կուշւում էր պիտօն) դուրս բերին վանդակից և ամուր բռնած պահում էին, չթողնելով որ և է շարժում անել: Ծառայողներից

մէկը պիտօնի բերանը զօռով բաց արեց, իսկ մի ուրիշը զգուշութեամբ փայտով օձի կօկորդն էր տանում մանր կենդանիներ, իբրեւ կերակուր. պիտօնը՝ տակալուած եղաւ կամայ օկամայ երկու ճագար և երեք ծովային խող կուլ տալ, թէպէտ անչափ ջանք էր թափում ծառայողների ձեռքից ազատուելու, որոնք զգուշարութեամբ էին պահում նրան:

Ծովային վամպիր որսար.— Էլեւիսային Ամերիկայի արեւելեան ափերի մօտ ծովեզրեայ բնակիչները որսում են ծովային վամպիր կամ սատանաձուկ կոչուած տափաձուկը, որի կենցաղավարութիւնը և առանձնայատկութիւնները դեռ ևս կատարելապէս ուսումնասիրուած չեն: Այս զարմանալի ձուկը վիթխարի մեծութիւն և աճաբան ծանրութիւն ունի. լողակի մի ծայրից մինչև միւսը երկարութիւնը 6 մետր է, երբեմն էլ մինչև 10 մետր: Բերանից մինչև պոչի հիմքը երկարութիւնը 4 մետրից աւելի է, իսկ պոչի երկարութիւնը հասնում է 2¹/₂—3 մետրի: Եթէ սրտ վրայ աւելացնենք և այն, որ տափաձուկը մօտ 1¹/₂ մետր հաստութիւն ունի, այն ժամանակ դիւրին է հասկանալ, թէ ինչպէս այս հրէշը մօտաւորապէս 2,200 կիլօգրամ ծանրութիւն է ունենում: Գլխի վրայ աչքերի մօտ երկու պողպաձէ շօշափուկներ ունի նա, որոնցով սատանայի է նմանում: Այս շօշափուկները մի մի մետր երկարութիւն ունին, անընդհատ շարժողութեան մէջ են, ամէն մի շարժուող առարկայ կատաղութեամբ բռնում են և ձգում ձիւն հսկայական բերանը, որտեղ հեշտութեամբ մի մարդ կտեղաւորուի: Ծովային վամպիր որսալու ժամանակ վտանգներ կարող են պատահել. այս ուժեղ և մեծ կենդանին ջրից դուրս թռչելիս հեշտութեամբ կարող է նսաւակներ շուռ տալ կամ մեծ ջրապտոյտների մէջ զցել, որոնք գոյանում են, երբ նա ուժգնութեամբ ջրի մէջն է ընկնում: Ուստի որսորդները վամպիրներ որսալու համար առանձին տեսակի յատկապէս այս նպատակին համար պատրաստած, նաւակներ են դործածում, որոնց ծայրերից օդով լի ցինկի րեզերուարներ կան կախ. դէնքերից վերցնում են իրանց հետ հարպուն, երկար լամ և շատ խոշոր դանակներ: Հէնց որ ջրի տակը տափաձուկի ու պատկերը յայտնւում է, իսկոյն նետում են հարպունը, որ շատ խորը մտնում է նրա մարմնի մէջ: Կենդանին վտանգից ազատուելու համար արագութեամբ լողում է դէպի բաց ծովը, իւր հետ քաշ տալով նաւակն ու որսորդներին երբեմն մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ. նա աշխատում է նաւակը ջրի

տակը տանել կամ շուռ աւել չայց ի զուր. ապա մոլեգնութեամբ ջրեց շատ բարձր է թռչում և հէնց այս վայրկեանին նրա բանը վերջանում է. չորս կողմից դանակներ են խրում նրա մարմնի մէջ: Երկար կռուից, վէրքերից և արիւնաքամ լի ներուց բոլորովին ուժասպառ եղած և թուլացած տափաձուկը վայր է ընկնում ջրի մէջ. ապա նրան հանում են ծովափը:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԵՐԲՈՒՄՆ.

Մայր Աթոսից օրդան «Արարատ» ամսագրի 1901 թ. համարում մի պաշտօնական գրութիւն էր դեռեղուած իրրեհրահանգ երեցփոխանների համար: Հրահանգ հրատարակելու աւիթը եղել է իմ 1901 թ. Մայիսի 23-ի № 17 Տփլիսի Հայոց Կոնսիստորիային ուղղած գրութիւնս, որոյ մասին յիշատակութիւն անդամ չկայ: Տփլիսի Կոնսիստորիայի մեղադրում է ինձ, որ ես Մոզնայ եկեղ. մի միաբան քահանայի համար 130 ուր. մի շուրջաւ եմ կարելի իսկ միւս միաբանի համար որպէս թէ զլացել եմ 12 ուր. ծախսել: Տփլիսի Կոնսիստորիային հիմնուելով Նիկիոյ և աւերը Սահակի Ժողովների կանոնների վրայ՝ հետեցնում է, որ ես իրրեհրեցփոխան յայտնի ծախսեր անելու համար պիտի հրահանգուէի յիշեալ Ժողովների կանոններով: Այն յենարանը, որի վրայ հաստատուած են Կոնսիստորիայի եղբակացութիւնները, խախտու է բոլորովին և իսկապէս յենարան չէ այլ ևս: Կոնսիստորիային յայտնի է, որ պատմական ընթացքով յիշեալ Ժողովների կանոններին փոխարինել են նոր կանոններ. Կոնսիստորիային քաջ զիտէ—վերև յիշած Ժողովների կանոններն ամփոփուած են վերջին ժամանակներս հրատարակուած կանոնների մէջ, որը «Սուրբ Երեմի» է կոչուում, որի կանոնների կատարումը նոյն Կոնսիստորիային ի պահանջել հարկին ղենք է ընդունում՝ խստիւ պահանջելով երեցփոխաններիցս նրա իրագործումը, և որից նա ինքը հետեւաբար խուսափելու իրաւունք

չունի — և այս ամենը գիտենալով հանդերձ՝ նա գիտակցօրէն անգիտութեան է տալիս իրան:

Սա տարրական կանոն է, որ երբ նոր կանոններ են հրատարակուիմ, հինը կորցնում է իւր նշանակութիւնը և դառնում պատմութեան նիւթ: Սակայն Տփլիսի Կոնսիստորիայն, երբ ձեռնառւ է իրան, պօլօթէնիայի կանոններն է յե- նարան ընդունում, երբ ձեռնառւ չէ, Նիկիոյ կանոններն է արխիւից հանում:

Իբրեւ պատասխան ես բաւական եմ համարում զնել այստեղ իմ պատասխանը Տփլիսի Հայոց Կոնսիստորիային, որից ընթերցողը կնկատէ, որ ես գործել եմ, որովհետեւ իրաւունք ունէի. դա իմ իրաւունքն է եղել. — օրինադանցներին լաւ կլինի Կոնսիստորիայի մէջ և նրա սահմաններում որոնել:

Ի Վիճակային Կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի եւ Իմերէթի

Մոզնայ երեցփոխան զենեբալ —
մայեօր իշխ. Ա. Բէհթեթեանից

Ստացայ Ատենիդ ի 15 Մարտի 1901 թ. № 1078 շրջա-
բերականը տպագրուած, ուր յիշատակուած են բազմաթիւ
օրէնքներ և յօդուածներ, որոնք ընդգծուած նպատակին
չծառայելուց զատ՝ ոչինչ եղբակացութեան չեն յանգում: Այդ
յօդուածների մէջ ուշադրութեան արժանի է 1896 թ. XI հ.
122) յօդ., որով Ատենան աշխատում է բացատրել, թէ ես
օրինական եմ գտնուած դէպի իմ պարտականութիւնը:
Օրէնքի թէ այդ և թէ միւս յօդուածների ուղիղ ըմբռնման
վերաբերութեամբ՝ անհրաժեշտ եմ համարում հետևեալը
յայտնելու:

Ա. Օինաց I հատոր I մաս 65 յօդ. (1897 թ. տպո-
գրած) պատուիրում է օրէնքը կատարել ճշտիւ, ըստ մտաց
և ըստ տառականութեան՝ առանց փոփոխութեան և մեկնա-
բանութեան:

(Законы должны быть исполняемы по точному и бук-
вальному смыслу оныхъ, безъ всякаго измѣненія или рас-

престранения. Сводъ законовъ Россійской Имперіи. Томъ I. часть I. ст. 65. изданіе 1897 г.)

Բ. 72 յօդ. Հին օրէնքը իւր ոյժը պահպանում է, քանի որ նորը չէ հրատարակուած կամ փոփոխութեան ենթարկած:

(Законы сохраняютъ свое дѣйствіе, доколѣ не будетъ отмѣненъ силою новаго закона, ст. 72.)

Գ. I. Հ. I մ. 73 յօդ. (1891 թ. հրատարակուած) պատուիրում է՝ գոյութիւն ունեցող օրէնքը, ինչ ճանապարհով որ առեւել է իշխանութիւնը, նոյն ճանապարհով և նոյն ձևով էլ պիտի վերացնէ նոյն իշխանութիւնը:

(Отмѣна закона существующаго совершается тѣмъ-же порядкомъ, какой означенъ для составленія законовъ, ст. 73.)

Ուրեմն քանի որ 1229 յօդ. փոխուած չէ օրէնք հրատարակողի կողմից, ես իրաւունք չեմ համարում ինչ լսելու որեւէ աւելորդ մեկնութիւն ում և իցէ կողմից, որպէս զի օրինական չգտնուիմ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Նիկիական ժողովի, սուրբ Սահակի, Մխիթար Գօշի և այլոց կանոններին, այստեղ ես յարմար չեմ համարում այդ մասին կարծիք յայտնելու առ այժմ:

Մարտի 15-ի 1901 թ. № 1078 շրջաբերականով (մականգրած «Ըստ հրամանի նորին Կայսերական Մեծութեան...») Ատեանը կամենում է պետական օրինաց 1219 յօդ. փոխել՝ աւելորդ մեկնութիւններ տալով: Այդ մասին ես վստահանում եմ՝ կարծել, որ դա վեր է մի ստորագրեալ իշխանութեան կողմից դէպի բարձրագոյն իշխանութիւնը: Եթէ Ատեանդ իմ այս յայտարարութիւնը լսելուց յետոյ՝ չի կամենայ փոխել № 1078 ականգրած շրջաբերականը, յայն դէպս խնդրում եմ իմ բացատրութիւնը (իսկականը և ոչ պատճէնը) ի 15-ն Մարտի 1901 թ. № 1078 ականգրած շրջաբերականի հետ միասին՝ Ատենից կարծիքով հանդերձ ուղարկել Եջմիածնի Սինոդի պրօկուրորին ի անօրէնութիւն՝ նորանից որոշում լսելու: Խոնարհաբար խնդրում եմ յայտնել ինչ Ատենից կարգադրութիւնը սոյն դրութեան մասին:

1901 թ. 23 Մայիսի Տփլիսի №-17.

Նրեցփոխ՝ Իւլիս. Ա. Բեհբուքեանց

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ „ԱՐԱՐԱՏԻ“ 1903 Թ. ՅՈՒՆՈՒԱՐ.

ՀԱՆԴԻՍՏ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵՐՈՅ ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԻՆ.*

Սուրբ Հայրապետն մեր Լուսաւորելն Գրիգոր, յետ լուսաւորելոյն զՀայս և զորս յայլազգեաց՝ շինեաց եկեղեցիս և կարգեաց եպիսկոպոսունս և քահանայս աւելի քան զԳ.Ճ, և եպիսկոպոսունս և այլ բազում քահանայս և սարկաւազունս: Զեռնադրեաց և զսուրբն Ըստտակէս, զկրտեր որդին իւր յաթոռն իւր և ինքն գնաց յանապատն առ սուրբն Սնատն և Կրաւնիդէս ի վանս Գլակայ, զոր յանուն սուրբ Կարապետին շինեալ էր նա և եղեալ անդ զնշխարս նորա: Եւ նորա ոչ ետուն նմա թոյլ անդ կեալ, այլ ասէն թէ՛ երթ գնա յայլ խորագոյն անապատ, զի մի առաւել փառաւորեսցիս ի մարդկանէ: Եւ նա գնաց ի Սեպուհ լեռն՝ յայրն Մանեայ և յայլ անբնակ տեղիսն, և կեցեալ անդ ամս բազումս խոտաճարակ և անյայտ ի մարդկանէ: Եւ անդ գայ վաղճան կենաց նորա ի փորուած գիւղ միոյ, և մնաց այնպէս զբազում ժամանակս: Եւ ապա գտեալ զնա հովուացն և ոչ գիտացեալ, թէ ով ոք իցէ, և քարակոյտ արարեալ ի վերայ նորա: Եւ մնաց այնպէս ամս բազում՝ անտես ի մարդկանէ: Եւ յետ բազում ժամանակաց երևեալ ճգնաւորի ումեմն, որոյ անունն էր Դառնիկ: Եւ նա առեալ զնշխարս սրբոյն Գրիգորի և տարեալ եղ մեծաւ պատուով ի Թորդան: Եւ լուեալ բարեպաշտ կայսրն Զենոն և յղեալ տարաւ զբոլոր մարմին մեր Լուսաւորչին ի Կոստանդնուպօլիս, թողեալ Հայոց զաջն ի պարծանս մեր, և զի ինքն զնոյն կամեցաւ:

* Զեռագիր Յայտմաւորք հ. 1499, էջ 83. նոյն պատմութիւնը աննշան տարբերութիւններով հ. 1487 և այլ ձեռագրեներում:

*Եւ ապա այնուհետեւ այլ ոչ երեւցաւ մարդկան սուրբն Գրիգոր, այլ շրջէր մեծաւ ճգնութեամբ ի լերինս՝ անտես յամենեցունց, և ի լերինն Դարաղանեաց կեցեալ, ի փորուածքս գիոյ ժամանակս ինչ, նոյնպէս և յայրն Մանեայ՝ որ ի նմին լերինն, ուր և եղև վերափոխումն նորա յաշխարհէս առ Քրիստոս, անգիտելի ի մարդկանէ։ Բայց յետ ժամանակաց գտեալ հովուաց սմանց զմարմին սրբոյն Գրիգորի և թաղեցին ի նմին տեղւոյ՝ կուտելով քարինս ի վերայ նորա, ոչ գիտելով թէ ո՞վ իցէ։ Եւ եկաց անգիտելի մարմին նորա՝ ըստ թաղելոյ հովուացն, մինչև ի ժամանակս Զենոնի կայսերն ֆունաց։ Իսկ յաւուրս նորա յայտնեցաւ ճգնաւորի միով, որոյ անունն էր Գառնիկ, որ ընտկեալ էր ի Բասեն գաւառի, մերձ ի գեօղն Աւանկըթնոյ, և ասաց թէ՝ եկեալ հանցես զիս աստի և տարեալ թաղեսցես ի Թորգան։ Եւ նա արար նոյնպէս, և եղին պատուով յեկեղեցւոյն։ Զոր լուեալ կայսերն Զենոնի առաքեաց և տալաւ զպատուական նշխարսն ի Կոստանդինուպօլիս՝ մասն ինչ թողեալ ի տեղին, և զաջն պարգևեաց Հայոց։ Եւ տարեալ եդ պատուով մեծաւ ընդ այլ բազմութիւն սրբոցն, որ ժողովեալ են անդ, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։

* Այս հտառումը «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին» վերնագրով գրուածքն վերջաբանն է՝ արտագրուած հ. 934 ճառքնաբեց, էջ 280.ը. նոյն պատմութիւնը գրտնուած է նաև հ. 2499, էջ 168, և ուրիշ ձեռագիրներն մէջ՝ տալաւ տարբերութիւններով։ Պատմողը նիկիոյ ժողովի մասին խօսելուց յետոյ շարունակում է այսպէս.

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԳՐԱԳԵՐ.

1. (Nonnos) Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, herausg. A. Manandian, Marburg i. H. 1903.
2. Հայոց նոր լիւսները (Ժողովրդական հրատարակութիւն). հատոր Ա. և Բ. Կաղմ. Յ. Մանանդեանց և Հ. Աճառեան. Վաղարշապատ, 1902. գինը 1 ռ.
3. Էլի մէկ զոհ (կոմեդիա 5 արարուածով).—Գ. Սունդուկեանց, Բ. տպ. (ուղղագր.). Թիֆլիզ, 1902. գինը 1 ռ.
4. Ջհուղ—Գուշան, լէպ Պարսկաստանի կեանքից (արատապ. «Մուրճ» ամսագրից).—Շահբաբ. Թիֆլիզ, 1902. գինը 1 ռ.
5. Հայագիտութիւնը XX-րդ դարի սկզբում (արտ. «Մուրճ» ամսագրից). Ստ. Մալխասեանց:
6. Հօրոտ—Մօրոտ, պատկերներ իրական կեանքից. (Բ. զերբ).—Յ. Մալխասեան. Թիֆլիս, 1903. գինը 30 կ.
7. Վարժապետը,—Էդմոն Թեռն (Ֆր. Թարգմ. Լ. Կոն Մ. Ադ.). Թիֆլիզ 1902. գինը 5. կ.
8. Վարժապետ, Լեհաստանի Հայերի պատմութեան վերջին երեսը.—Dr. Antonius I. Թարգմ. Մ. Բարխուդարեան. Բաքու, 1903. գինը 20 կ.
9. Մեծն Ներսէս (համառօտ կենսագրութիւն, 1 պատկերով)—Կաղմեց Ե. Թ. (Յայտնի մարդկանց կենսագրութիւններ. հրատ. Յ. Արամեանցի. № 6.) Ս. Պետերբուրգ, 1903. գինը 10 կ.
10. Հաղարան—Բլբուլ (Ֆէէրիա, երեք արարուածով և չորս պատկերով. արտ. «Լուսնայ»-ից).—Յ. Թումանեան. Թիֆլիզ, 1903. գինը 30 կ.
11. Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց 1903 թ.-ի. տոմար. զանազան դիտելիքներ, լինակ. տեղեկութիւններ, ևլն. Կ. Պոլիս:
12. Օրացոյց 1903 թ.-ի. հրատ. Լ. Խան—Աղեանցի, Թիֆլիզ:
13. Հաշիւ Նոր—Նախիջևանի հայազգի աղքատաց եկեղեցական Հոգաբարձութեան. 1896—1901 տարեշրջանների դորձուներութեան. Ն. Նախիջևան, 1902:
14. «Մուսա», պատմական պօէմ, նուագ. առաջին.—Յարուսթիւն Թումանեան. Թիֆլիս, 1902, գինը 20 կ.
15. «Նուագներ»,—նոյն. հեղ.-ի—Թիֆլիզ. 1902. գինը 30 կ.—Երեսուն և հինգ սիրային երգեր՝ մէկը միւսից տաղաւիպի մի հատ տխուր հառաչ «աւերակները մէջ» և մի «պատմական պօէմ»՝ Դալի—Մահրասա: Վերջինս ամէնից յաջողն

է և կարգացուում է հետաքրքրութեամբ: Լեզուն՝ բոլորի մէջ էլ բաւական մաքուր հայերէն է, ոճը՝ սահուն, բայց տեղ տեղ տափահ:

16. «Ամայի դաշտում».—Մաքսիմ Գորկիյ. (Թարգմ. Սարգիս Մ. Իսահակեան). Ալեքսանդրապոլ. 1902, գինը՝ 5 կ.—Թարգմանութիւնը լի է օտարաբանութիւններով:
17. «Հին նոր երգ ու վերերից».—հեղ. Ա. Իսահակեան, Բագու. 1902, էջ՝ 24. գինը՝ 3 կ. Վերջեր շատ երգ՝ երկու երեք հատ:
18. Ոտանաւորներ (երեսանների համար, 15 պատկերով)—Էմ. քահ. Նազարեանց. Մոսկուա, 1903. գինը 50 կ.
19. Հայոց եկեղեցու համառօտ պատմութեան դասագիրք (պետական միջն. դպրոցների դասընթացին յարմարացրած).—Յովհ. քահ. Մարտիրոսեան. Թիֆլիզ, 1903. գինը 40 կ.

Մի քանի խօսք վերջին երկու գրուածքների մասին:

Մեղանում գտնուած «Երեսայական գրքոյկների» պակասը լրացնելու համար Հ. Նազարեան «վճռել է մի—երկու ոտանաւոր գրել—իրըն փորձ», և փորձը կատարելապէս յաջողել է. դուրս է եկել մի նմանը չեղած երեսայական գործ: Նորա գրքոյկից «յանգաւոր գրուածք, սիրող մանուկները կսովորեն, որ «Մարտը բերում մեզ սուրբ Զատիկ, Հետն էլ մի բունդ նաւահատիկք. Օգոստոսը՝ վեր երկնքում—Մաքուր Վոյսի Վերափոխում. Հոկտեմբերը չունի սերունդ». Դեկտեմբերը ... ? «Հինգշաբթի օր, անուէն Աւագ, Քահանաներ կանդնած բնում՝ Սուրբ հանդէսով օրհնում կարագ, Տեսնողների խելքը տանում», կսովորի որ «Ամէն ազգ էլ հէնց այդպէս՝ ունի լեզու իր համար», ինչպէս ունին լեզուներ «թէ բանական, թէ անբան և թէ ամէն անասուն». և ինչպէս—Նւ սակայն այդպիսի անհամութիւններ կլլել տալ մանուկների, որոնց կրթել ենք կամենում՝ ներելի չէ. ո՛չ ոքի, որչափ և անմուռն լինի թուղթն ու տպագրական արուեստին հասցրած ամէն տեսակ անարգանք տանելու պատրաստ: Ձենք հասկանում մանաւանդ, թէ ինչպէս քահանայ հեղինակը թոյլ է տալիս իրեն վերաւորել աղօթքի սրբութիւնն այնպիսի աններելի խաղերով, ինչպէս. «Մէր Հայր, որ է՛ն բարձրումն ես, Մենք սրտեղ, Դու սրտեղ ես. Ինչ որ ուզենք, խնդրենք քեզ՝ Դու ամէն բան հասցրու՛մ մեզ:—Չմեռն ուղարկի՛ր փայտի դէզ ...»—Այդպէս պէտք է աղօթէ մանուկը:

Ո՛չ պակաս անհասկանալի է մեզ այն անսպառ եռանդը, որով մեր Արժ. կրօնաւորները դասագիրք գոտագրքի ետեւից իւրոյն են ընծայում, կաշուից դուրս դուրս արար աշխարհին

իմաց տալու, թէ ինչպէս անտանելի կերպով ի չարն են
 գործ դրել իրենց նուիրական պաշտօնը: Ահա «Թիֆլիզի օրերո-
 դական III դիմնադիօնի» կրօնուսոյցն էլ՝ հաւատալով իւր աշա-
 կերատուհիներէ խօսքերին, թէ «հեշտո թեամբ կալաւորաստեն իրենց
 դատերը», եթէ Տէր Հայրը տայ նոցա «մի դիւր աշնպիտի բովան-
 դակութեամբ, ինչպէս որ ինքն է պատմում», — տալիս է իւր դիւ-
 քը, որով և միջոց ուրիշ աշակերտուհիներէ՝ իւր խոր դիտու-
 թիւնից ու դատարարակցական հմտութիւնից օգտուելու: Հայոց
 եկեղեցու համառօտ պատմութիւնը նա Գրիգորից է սկսում
 և ամբողջ Ա. շրջանը նուիրում առաքեալների դործու-
 նէութեան՝ աշնպիտի մանրամասնութիւններով, ինչպէս Մատա-
 թիայի ընտրութիւնը, ո. Փիլիպպոս (Գրիգորի յարութեան
 ժամանակ երեւի դեռ նորածին) առաքեալի նահատակուելը
 «Տրայանոսի ժամանակ (96—117 թ.) ութուուն և եօթը տարե-
 կան հասակում»: Ապա բուն Հայոց եկոյ պատմութեան ան-
 ցնելով՝ այդտեղ ևս չի մոռանում ամբողջ զուլաներով աշնպիտի
 կառեւորագոյն դէպքեր յիշել ընդհ. եկեղ. պատմութիւնից, ինչ-
 պէս «Սուրբ Խաչի գիւտը՝ Հեղինէ թագուհու բարեպաշտ ջանքով»:
 Թէոդոս Մեծ հայտեր անունն էլ Թէոդորոս է գնում ու Հայոց
 «Հայրապետական գահը վարել» տալիս միայն մինչև Ե. դարի
 վերջն եղած կաթողիկոսներին: Դորանից յետոյ՝ Տէր Հօր գի-
 տութեան թէ ճաշակի համաձայն, Հայոց եկեղեցին այլ ևս
 պատմութիւն չունի մինչև ԺԲ. դար. նա սահպուած է փոխ-
 առնել զրոյց «Գրիգորի դատաւարի յայտնութիւնը», «Ս. խա-
 չի գերութիւնը» և ինչ Ապա բարեհաճում է յիշել Ներսէս Շնոր-
 հալուն, Գրիգոր Տղային և Ներսէս Լամբրոնացուն, և իւր ուշա-
 դրութեան անարժան համարելով աշնպիտի դէպքեր, ինչպէս Հայր.
 Աթոռի փոխադրութիւնը ո. Էջմիածին, աշնպիտի հայրապետներ,
 ինչպէս Մովսէս, Փիլիպպոս, Սիմէոն—անցնում է անմիջապէս
 ԺԹ. դար: Այնուամենայնիւ կարեւոր է համարում «Հայոց նշա-
 նաւոր վանքերի մասին» ևս համառօտ տեղեկութիւններ տալ, և
 թէպէտ այդ տեղեկութիւնների համար իւր ասելով «օգտուել
 է պ. Կ. Կոստանեանցի Հայոց վանքի անունով գրքից» — մենք
 զարմանալի նորութիւններ ենք իմանում. Վանայ ձովի կղզիների
 վրայ բացի Աղթամարայ վանքից, Կտուց և Լիւս անապատներից
 կայ եղել «և ո. Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը» իսկ Ս. Թա-
 դէոս առաքեալի վանքը պարսկահայոց Մահու քաղաքի Ալբակ
 գաւառում, Արտաղու դաշտում է: — Եզրահայտութիւն. ա) մի
 բան ուսուցանելուց առաջ ուսանել պէտք է. բ) շատ դատեր են
 աւանդուել և շարունակում են գթադգաբար աւանդուել զիմ-
 նաղիտնի չորս պատերի մէջ, որ հրապարակ հանելն ամօթ է:

13. Երևայթներ հասարակական կեանքից մեր մասուլի մէջ	Կ. Վ. 80
14. Արդարեւ	Մ. ա. 92
15. Մեծ եղջիւրաւոր անասուններ. (Անասնապահութիւն և անասնաբուժութիւն, Շար.) . . Գ. Ղաղաբեան	96
16. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ.	98
17. Պաշտօնական հերքումն, Երեցիտիս իշխ. Ա. Բէհրուդ- եանց	105
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ	
18. Հանգիստ սրբոյն Գրեգորի մերոյ Լուսաւորչին. . . .	108
19. ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ	110

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բացուած է բաժնեգրութիւն

ԲԱՆԲԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒՆՍՏԻ

Ելատեւրազարդ հոնդիսի, որ այս տարուանից կսկսուի
հրատարակուիլ Ս. Պետերբուրգում: Հանդէսը լոյս կտես-
նի տարին երկու անգամ, ծաւալով իւրաքանչիւր գիրքը
20—25 տպ. թերթ, բովանդակութեամբ՝ հարկաւ կարել-
ւոյն չափ, ճոխ և շքեղ: Առաջին գիրքն երևան կը գայ
յունիսի վերջերին, միանգամայն անկախ բաժնեգրութեան
հետեանքից:

Հրաւիրում ենք և խնդրում հայ հեղինակների մասն-
նակցութիւնը:

Տպագրական թերթը կը վարձատրուի՝ ինքնուրոյն
գրուածներէ համար 25—40, թարգմանութեանց՝ 15—20
ռուբլի:

Բաժնեգինն է երեք (3) ռուբլի, արտասահման՝ տա-
ւը (10) ֆրանկ:

Հանդես կը խմբագրէ Ն. ԱՂՈՆՑ
Հրատարակիչ՝ Ա. ՄԵԼԻԿԵԱՆ

Մեր հասցէն՝

Невский прот. 55 А. Меликьянъ С. Петербургъ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ.

ԿՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՆԵՐԿԱՅ

1903

թուին.

Բոլորովին կանոնաւոր կերպով եւ կուսենայ խմբագրու-
թեան նոր կազմ.

Առանձին տեղ կտայ *ս. Էջմիածնի հիմնարկութեան*
1600-ամեայ յիշատակին նուիրուած և *Հայ. եկեղեցւոյ*
դարաւոր անցեալը պարզաբանող յօդուածներէ, կզբա-
ղուի կենդանի եկեղեցական—հասարակական խնդիրներով.

ԲԵԺԱՆՈՐԴԵՐԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 r.
Արսաստանում 5 r.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներից յայտնել այն քա-
ժանորդների միջոց հասցէները, որոնք կարող են իրենք ան-
միջապէս կամ մի ուրիշի անունով ծրարներ ստանալ
փոստից: Բոլոր այդպիսիներին «Արարատ»-ը կուղարկուի
առանձին ծրարներով եւ առհասարակ նորա ցրումը կանո-
նաւորելու համար ամէն հոգ կտարուի: Որ եւ է տրտունջ
ունեցողները թող յայտնեն ուղղակի խմբագրութեան:

Հասցէն՝ ԲՎ. Թчміадзинъ, Типографическому Комитету

Արաստանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)